

UDK 343.98

ISSN 1450-6637

TEMIDA

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU Br. 3, godina 25, Decembar 2022.

25 godina Temide

Tema broja **ZELENA VIKTIMOLOGIJA**

Izdaju:

© Viktimološko društvo Srbije i „Prometej”, Beograd

Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako umnožavanje ili preštampanje bez dozvole izdavača

Adresa redakcije:

Viktimološko društvo Srbije, Ismeta Mujezinovića 21/6,

11070 Novi Beograd, tel/fax: + 38111 22 88 040, e-mail: vdsrbija@gmail.com i temida.vds@gmail.com

Savet časopisa:

dr Nataša Mrvić-Petrović, Institut za uporedno pravo, Srbija; dr Slobodan Savić, Univerzitet u Beogradu, Srbija;
dr Jelena Srna, redovna profesorka Univerziteta u Beogradu u penziji, Srbija; dr Nevena Petrušić, Univerzitet
u Nišu, Srbija; dr Đorđe Alempijević, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Tatjana Đurić-Kuzmanović, Visoka
poslovna škola strukovnih studija, Srbija; dr Saša Mijalković, Kriminalističko-policijski univerzitet, Srbija;
dr Biljana Simeunović-Patić, Kriminalističko-policijski univerzitet, Srbija; dr Alenka Šelih, redovna profesorka
Univerziteta u Ljubljani u penziji, Slovenija; dr Gorazd Meško, Univerzitet u Mariboru, Slovenija; dr Nina Peršak,
Institut za krivičnopravnu etiku i kriminologiju, Slovenija; dr Almir Maljević, Univerzitet u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina; dr Christa Pelikan, Institute for Criminology and Sociology of Law, Austria; dr Ivo Aertsen,
Catholic University of Leuven, Belgija; dr Stephan Parmentier, Catholic University of Leuven, Belgija;
dr Jan Van Dijk, Tilburg University, Holandija; dr Antony Pemberton, Tilburg University, Holandija, Catholic
University of Leuven, Belgija; dr Joanna Shepland, University of Sheffield, Velika Britanija; dr Sandra Walklate,
University of Liverpool, Velika Britanija; dr Basia Spalek, Derby University, Velika Britanija; dr Brandon Hamber,
Ulster University, Velika Britanija; mr Ruth Jamieson, profesorka Queen's University u penziji, Velika Britanija;
dr Gail Mason, University of Sydney, Australija; dr Estela Valverde, Macquarie University, Australija;
dr Michael Humphrey, University of Sydney, Australija; dr Robert Elias, University of San Francisco, SAD;
dr Robert Peacock, University of the Free State, Južna Afrika; dr Karuppannan Jaishankar, Indija, dr Goran Bašić,
Linnaeus University, Švedska; dr Vasiliki Artinopoulou, Panteion University of Political and Social Sciences,
Grčka; dr Irma Kovč Vukadin, Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska

Počasni članovi Saveta časopisa:

dr Gerd Ferdinand Kirchhof (Jindal Global University, India; University of Applied Sciences, Nemačka)

i dr Marc Groenhuijsen (Tilburg University, Holandija)

Glavna i odgovorna urednica:

dr Sanja Čopić

Zamenica glavne i odgovorne urednice:

dr Mirjana Dokmanović

Sekretarka redakcije:

mr Ljiljana Stevković

Članovi redakcionog odbora časopisa:

dr Vesna Nikolić-Ristanović, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Slobodanka Konstantinović Vilić, redovna
profesorka Univerziteta u Nišu u penziji, Srbija; dr Mirjana Dokmanović, Institut društvenih nauka, Srbija;
dr Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija; dr Sanja Čopić, Univerzitet
u Beogradu, Srbija; dr Slađana Jovanović, Univerzitet Union, Srbija; dr Natalija Žunić, docentkinja Univerziteta
u Nišu u penziji, Srbija; mr Ljiljana Stevković, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Oliver Bačanović, Univerzitet St.
Kliment Ohridski, Makedonija; dr Jo-Ann Wemmers, University of Montreal, Kanada; dr Sanja Milivojević,
La Trobe University, Australija, Oxford University, Velika Britanija.

UDK

343.98

ISSN (štampano izdanje)

1450-6637

ISSN (on line izdanje)

2406-0941

Tiraž:

200 primeraka

Štampa

„Prometej“

Izdavanje ovog broja finansijski je pomoglo

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani

The articles in the journal are peer reviewed

Temida je referisana u DOAJ, EBSCO i uvrštena u Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Temida is indexed in the DOAJ, EBSCO and has been accepted for coverage

in the Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Tema broja:

Zelena viktimalogija

Theme of the Issue:

Green Victimology

Nejednakost i neravnopravnost žena na tržištu rada u kontekstu zelene ekonomije

Inequality of Women in the Labor Market
in the Context of the Green Economy

Ivana Ostojić

Marijana Maksimović

Sanja Stojković-Zlatanović 251

Izazovi zaštite životne sredine u Republici Severnoj Makedoniji

The Challenges of Environmental Protection in the
Republic of North Macedonia

Gordana Lažetić

Elena Mujoska Trpevska 283

Dečija okrutnost prema životinjama - Specifičnosti, rizični faktori, mogućnosti prevencije

Child Cruelty to Animals – Specifics, Risk Factors,
Possibilities for prevention

Marija Marković 309

OSTALE TEME

OTHER THEMES

COVID-19 i nasilje nad ženama u partnerskim odnosima

COVID-19 and Violence against Women
in the Intimate Partner Context

Vera Despotović 331

PRIKAZI KONFERENCIJA

CONFERENCE REVIEWS

SVRI (Sexual violence research initiative)

Forum 2022

(Forum Inicijative za istraživanje seksualnog nasilja
2022)

Anita Burgund Isakov 347

PRIKAZI KNJIGA

BOOK REVIEWS

Elicka Peterson Sparks, Kit Gruelle

**Intimate Partner Violence: Effective Procedure,
Response and Policy**

(Nasilje u intimnim partnerskim odnosima: Efikasna
procedura, odgovor i politika)

Milica Luković Radaković 351

TEMIDA

2022, vol. 25, br. 3, str. 251-281

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2203257O>

Originalni naučni rad

Primljen: 31.10.2022.

Odobreno za štampu: 27.12.2022.

Nejednakost i neravnopravnost žena na tržištu rada u kontekstu zelene ekonomije¹

Ivana Ostojić*

Marijana Maksimović

Sanja Stojković-Zlatanović

Društvo i ekonomije se suočavaju sa neophodnošću socijalnog, javnopolitičkog i, sledstveno, pravnog adresiranja diskriminacije po osnovu različitih ličnih svojstava, odnosno po osnovu pola, rase, jezika, političkog mišljenja, nacionalnog porekla, te etničkog i socijalnog statusa. S tim u vezi, može se sa konceptualno-teorijskog, kao i sa pratećeg aplikativnog aspekta sagledati pojmovno razgraničenje (rodne) ravnopravnosti u odnosu na institut nejednakosti žena kao utvrđene ranjive kategorije na mestima rada. Dugo godina kroz istoriju u tradicionalnim i patrijarhalnim društvima, žena je imala podređen položaj uz naglašenu dominaciju paternalističkog koncepta položaja muškarca u svetu rada. Ipak, poslednju deceniju, kako se više piše, govori, više sprovode istraživanja na temu diskriminacije na radu, krenulo se u susret rešavanju ovog problema. Najnovije tendencije vezane za tranziciju ka zelenoj ekonomiji, takođe, imaju za cilj promovisanje značaja i neophodnosti ublažavanja faktičke neravnopravnosti između polova pravnim merama koje proizilaze iz načela jednakosti šansi i postupaka u zapošljavanju i na radu. Predmet ovog rada je sagledavanje pojavnih oblika rodnih nejednakosti na tržištu rada sa fokusom na aktuelni koncept promovisanja zelene

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2022. godinu, koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

* Dr Ivana Ostojić je naučna saradnica Centra za ekonomska istraživanja, Institut društvenih nauka u Beogradu. E-mail: ivanaostojic27@yahoo.com.

Dr Marijana Maksimović je naučna saradnica Centra za ekonomska istraživanja, Institut društvenih nauka u Beogradu. E-mail: mmaksimovic@idn.org.rs.

Dr Sanja Stojković-Zlatanović je viša naučna saradnica Centra za pravna istraživanja, Institut društvenih nauka u Beogradu. E-mail: sanjazlatanovic1@gmail.com.

ekonomije i održivog ekonomskog, socijalnog i ekološkog razvoja. Analiza uključuje sagledavanje rodnih nejednakosti na tržištu rada Norveške, Slovenije i Srbije u periodu od 2015. do 2021. godine, sa fokusom na aktuelni koncept promovisanja zelene ekonomije i održivog razvoja. Cilj rada je da se utvrdi da li je zelena ekonomija šansa za ublažavanje nejednakosti i povećanje ravnopravnosti na tržištu rada ili ona nosi ograničenja koja se teško mogu premostiti u ovoj oblasti.

Ključne reči: nejednakost, neravnopravnost, pol, zelena ekonomija, Srbija.

Uvod

Ekonomске i socijalne promene početkom 21. veka u razvijenim zemljama i njihovim ekonomijama donose nove mogućnosti zapošljavanja žena na dobro plaćenim poslovima, shodno većoj dostupnosti visokog obrazovanja. Istovremeno, promene koje se dešavaju na tržištu rada dovode do porasta nezaposlenosti, siromaštva, socijalnih nejednakosti i ekonomske nesigurnosti koja pogađa žene nižeg nivoa obrazovanja, odnosno onih sa nižim kvalifikacijama. Poslovi koji se nude su fleksibilni i privremeni, zahtevajući od onih koji traže posao da budu nezavisni i odgovorni profesionalci, visokih kvalifikacija, da su elokventni i spremni da usvajaju nova znanja i prilagođavaju se promenama (Maksimović, 2020). Sa četvrtom industrijskom revolucijom, razvojem sektora informacionih tehnologija, došlo je do promene koncepta rada, te se pojavljuju novi, atipični oblici zapošljavanja – pomenuta fleksibilizacija radnog angažovanja, kao i često nejasno definisani odnosi između poslodavca i radno angažovanih lica, koji vode tome da se ovim licima ne priznaje status zaposlenog, odnosno takvi ugovori ne sadrže potrebne elemente za zasnivanje radnog odnosa te, shodno tome, ne obezbeđuju potreban nivo radnopravne zaštite. Ove okolnosti, po pravilu, pogađaju žene, te dovode „u pitanje ostvarivanje ravnopravnosti na tržištu rada”, a ekonomski usvojen razvojni model država i demokratske institucije nisu dovoljni da poboljšaju tradicionalno neravnopravan položaj žene na radu (Kolin, Čičkarić, 2010: 103-104). Diskriminaciona praksa vodi ka socijalnim nejednakostima i zahteva multidisciplinaran pristup različitim disciplina društvenih nauka (Crossman, 2022). Tako, populacija nižeg obrazovnog nivoa u savremenoj podeli rada je slabije plaćena, a neretko je i pristup programima prekvalifikacije i dokvalifikacije ograničen za ovu kategoriju radno angažovanih lica. Danas su pojmovi

neravноправности и неједнакости доста комплекснији и не односе се само на пitanje siromaštva. Agenda 2030 Ujedinjenih nacija (UN) o održivom razvoju iz 2015. godine u određenim ciljevima, a ima ih 17, osvrće se na zeleni rad, ljudske resurse i tržište rada, dostojanstven rad, zaštitu ljudskih prava i integritet pojedinca. Međutim, bitno je naglasiti da je pre Agende, za jednakost žena i dostojanstven život posebno značajna Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena² koja je stupila na snagu 1981. godine, a pristupilo joj je 98% članica UN. Formiran je i Komitet UN za eliminaciju svih oblika diskriminacije žena koji prati realizaciju Konvencije. Zatim, doneta je veoma važna Pekinška deklaracija i platforma za delovanje³ iz septembra 1995. godine. Prisutno je nastojanje да се даде prioritet ciljevima održivog razvoja, како би се путем pre-kvalifikacije, односно dokvalifikacije и usmerenja ка индустријама зnačajним за оdrživi razvoj smanjile неједнакости. Тeme, као што су nezaposlenost, неједнакост и neravноправност жена, разматрају се кроз концепт prevazilaženja rodne diskriminacije и eliminacije siromaštva жена. Кroz подстicanje социјалне кохезије у оквиру програма zajedničке социјалне политike подстиче се jednak tretman muškaraca и жена разлиčitim правним инструментима. Равноправност се постиже кроз jednakе зараде за рад jednakе вредности, уčešće жена у процесима политичког и пословног одлуčivanja, постављања жена на управљачка радна места, као и jednak pristup obrazovanju (Kolin, Čičkarić, 2010: 107).

Predmet ovog rada јесте sagledavanje pojavnih oblika rodnih neједнакости на tržištu rada, sa fokusom na aktuelni koncept promovisanja zelene ekonomije i održivog ekonomskog, социјалног и еколошког razvoja. Analizirana su tržišta rada Norveške, Slovenije i Srbije u periodu od 2015. godine do 2021. godine. Ova tržišta су узета као примери добре праксе, са циљем да кроз компарацију и sagledavanja могућности pozitivnih promena постану узор другим земљама. Циљ rada је да се испита да ли је зелена економија шанса за ublažavanje неједнакости и повећање ravнопрavnosti на tržištu rada или она носи ограничења која се teško могу премостити када је у пitanju tržište rada.

Rad se sastoji из pet delova. Prvi deo чини odeljak o ravнопravnosti i jednakosti жена u области rada i zapošljavanja, где se kroz pojmovno određenje utvrđuje razlika između termina (ne)ravнопрavnosti i (ne)jednakosti жена,

² Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), A/RES/34/180, 18.12.1979. UN General Assembly. Konvencija je stupila na snagu 1981. godine.

³ Beijing Declaration and Platform for Action, A/CONF.177/20 (1995) and A/CONF.177/20/Add.1 (1995), Fourth World Conference on Women, 15.9.1995. Beijing.

uzimajući u obzir svojevrsna preklapanja u različitim disciplinama društvenih nauka, konkretno, u sociologiji i pravnim naukama. U drugom delu predstavljen je konceptualni okvir rodnih nejednakosti na tržištu rada, odnosno stanovišta pojedinih autora na datu temu, uz primere iz javnopolitičke prakse odboranih država. U trećem, prikazana su ključna dokumenta UN o rodoj ravnoopravnosti i zaštiti žena. Četvrti odeljak čini prikaz zelene ekonomije i održivog razvoja, dok je u petom delu dat pregled podataka vezano za različite pojavnje oblike nejednakosti na tržištu radu. U zaključnim razmatranjima intencija jeste da se targetiraju razlozi zbog kojih dolazi do nejednakosti žena na tržištu rada u promjenjenim okolnostima društvenog razvoja, te definišu „mesta“ gde treba tražiti ključ za rešenja nejednakosti. Rad ima za cilj da doprinese akademskoj raspravi na temu rodnih nejednakosti na tržištu rada primenom multidisciplinarnog pristupa predmetu analize, a u kontekstu tranzicije neokapitalističkog modela ka modelu održivog razvoja i zelene ekonomije.

Ravnopravnost i jednakost žena u oblasti rada i zapošljavanja – pojmovno određenje

Pitanja položaja, mesta i uloge žena u društvenom sistemu proizilaze iz definisanog okvira etičkih i kulturnih vrednosti, koje se, zatim, preslikavaju i na oblast prava, dok se danas sve više ističe međuzavisnost, odnosno uslovljeność istih sa utvrđenim javnopolitičkim pravcem razvoja datog društva. Tako, osamdesetih godina 20. veka uticaj feminističkih stanovišta u domenu radnog prava, u smislu napuštanja tradicionalnog shvatanja o muškarcu izdržavaocu porodice i ženi koja pruža brigu i negu, doveo je do afirmisanja principa uklanjanja striktne granice između privatne sfere, tradicionalno svojstvene ženi, i javne, odnosno profesionalne i javno-društvene sfere, tradicionalno svojstvene muškarcu. Jedna od značajnih implikacija ovih promena danas jeste princip usklađivanja profesionalnog i porodičnog života, koji postepeno ulazi u korpus posebnih, odnosno specijalizovanih ljudskih prava. Sa tim u vezi, feminističke autorke naglašavaju da je običajno zasnovana subordinacija žena u odnosu na muškarce u kontinuitetu ukazala da napredak u priznavanju, ostvarivanju i zaštiti prava žena prepostavlja neophodnost promene ne samo važećih ustavnih i zakonskih odredbi, već i promenu ekonomskog sistema koji je, pak, u određenoj korelaciji sa kulturnim vrednostima i etičkim normama. Svojevrsna

posebnost mera ostvarivanja prava žena na mestima rada, odnosno radnopravna zaštita žena u vezi sa porođajem i materinstvom, te posebna zaštita bezbednosti i zdravlja žena na radu, kao i mere usklađivanja profesionalnog i porodičnog života, odnosno rada, roditeljstva i brige o starijim i zdravstveno ugroženim članovima porodice, svoje osnove nalazi u feminističkoj etici, na čijim vrednosnim postavkama se, dalje, utvrđuju javnopolitički, odnosno ekonomsko-socijalni modeli savremenih država. Preovladavajuća feministička etička doktrina počiva na ideji zasnivanja etičkih vrednosti i koncepata primenom empirijskih metoda društvenih nauka, posebno metoda psihologije i ekonomije, a razlikuje se od teorije etike naturalizma, koja je dugo dominirala u zapadnim demokratijama i javnopolitičkim sistemima, te počivala na univerzalnim etičkim istinama koje su pak vanvremenske i nepromenljive (Jaggar, 2000: 457-458). Sa druge strane, javnopolitički modeli zapadnih demokratija, u delu koji se odnosi na pitanja roda i osiguranja ravnopravnosti i jednakosti, organizovani su kao oni koji u fokus stavljuju ekonomska pitanja redistribucije inače oskudnih resursa i preraspodele bogatstva, pitanja nezaposlenosti i inflacije, javnog vlasništva i koncepta države blagostanja. Danas se sve više naglašava model javne politike koji ističe nova, politički relevantna pitanja u domenu osiguranja adekvatnog kvaliteta života i liberalnih vrednosti, poput razvijanja tolerancije, promovisanja garantija prava žena i drugih društveno ranjivih grupa, a sve u kontekstu proklamovanja individualnih sloboda. Model novih politički relevantnih pitanja, odnosno nove političke agende, u osnovi, počiva na feminističkoj etici materijalizovanoj u feminističkom pokretu, koji je u poslednjoj četvrtini 20. veka (naročito u Severnoj Americi i Evropi) aktuelizovao pitanje nejednakosti između muškaraca i žena, a u kontekstu ostvarivanja univerzalne vrednosti pravde i pravičnosti. Danas je pitanje nejednakosti u zapadnim demokratijama sagledavano kao deo „klastera Nove političke agende“, koja uključuje pitanja osiguranja adekvatnog nivoa kvaliteta života, socijalne jednakosti i zaštite životne sredine (Evans, 1993: 136). Civilizacijski napredak i promene izazvane četvrtom industrijskom revolucijom, odnosno razvojem interneta i pratećom digitalizacijom, kao i one koje su u vezi sa neophodnošću ublažavanja klimatskih promena, a kao deo adaptacionih mera, posebno su afirmisale rodni aspekt i osiguranje rodne ravnopravnosti. Digitalizacija i prateća fleksibilizacija rada, odnosno mogućnost fleksibilnih oblika rada, a naročito rad na daljinu, omogućili su ženama lakše usklađivanje profesionalnog i porodičnog života, dok su mere ublažavanja uticaja klimatskih

promena u oblasti rada indirektno uticale na veću zaštitu zdravlja i bezbednosti na radu svih, uključujući i žene. Postepen prelazak na čistije oblike proizvodnje omogućava pravedniju tranziciju ka sektorima i zapošljavanju koje bi moglo da se zasniva i na ravnopravnijem uključivanju žena na rad u sektorima u kojima su ranije bile manje zastupljene.

U oblasti prava, sa fokusom na radno pravo, od posebnog značaja, prilikom utvrđivanja normativnog i aplikativnog okvira primene radnopravne i socijalnopravne zaštite žena, jeste definisanje teorijskog i konceptualnog režima posebne zaštite žena. Od suštinske važnosti je terminološko određenje pojmova koji se vezuju za rod i pitanja roda, kao i njihovo diferenciranje u semantičkom i akseološkom smislu u odnosu na sociološki kontekst istih. Tako se ukazuje na važnost razlikovanja termina jednakosti od termina ravnopravnosti polova, koji se kod nas često, neopravdano, smatraju sinonimima (Kovačević, 2021: 1061). U domaćem pravnom sistemu, Ustav Republike Srbije članom 15 garantuje ravnopravnost polova i „razvija politiku jednakih mogućnosti”, što implicira da se ovi pojmovi smatraju sinonimima. Poput Kovačević (2021), Lubarda, iako ne adresira izričito *differentia specifica*, ističe da „načelo jednakosti dobija viši sadržajni kvalitet sa načelom ravnopravnosti” koja se ostvaruje merama pozitivne diskriminacije „a sa ciljem postizanja pune ravnopravnosti lica koja su suštinski u nejednakom položaju sa ostalim građanima” (Lubarda, 2012: 111). Kovačević (2021) pod jednakosću polova podrazumeva jednakе mogućnosti muškaraca i žena za zapošljavanje i na radu, dok rodna ravnopravnost jeste napuštanje društvenih normi, običaja i stereotipa vezanih za tradicionalno uspostavljene muške i ženske uloge. Osim toga, ukazuje da ravnopravnost polova prepostavlja i primenu mera koje osiguravaju jednakost radnika oba pola na tržištu i mestima rada (Kovačević, 2021: 1062-1063). Može se, stoga, zaključiti da shodno stanovištima navedenih autora, načelo jednakosti jeste načelo koje proističe i vezuje se za vrednosti pravnog sistema i prava uopšte, dok je princip ravnopravnosti više društvena, odnosno socijalna vrednost, odnosno ideal kojem se teži. S tim u vezi, treba se osvrnuti i na načelo zabrane diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja po osnovu pola, koje prema Lubardi predstavlja „negativno definisano načelo jednakih šansi i postupanja, odnosno u pitanju je nelegitimno pravljenje razlika” (Lubarda, 2012: 111). Međutim, ukoliko načelo jednakosti šansi i postupanja u oblasti rada definišemo kao osnovno načelo savremenog radnog prava, koje proističe iz načela slobode rada i socijalne pravde, a ravnopravnost kao socijalnu

vrednost gde pravo predstavlja instrument ostvarivanja društveno utvrđenih ciljeva, načelo nediskriminacije jeste dodatni pravni mehanizam ostvarivanja načela jednakosti ka postizanju društveno-vrednosnih ciljeva ravnopravnosti. Ipak, sagledavanje načela diskriminacije kao načela jednakosti definisanog u negativnom kontekstu, u uslovima kada je ovo načelo uzdignuto na nivo pravne discipline antidiskriminatorskog prava, čini se prevaziđenim, što dodatno podržava i to da jednakost jeste univerzalna etička i opštečovečanska vrednost, znatno šireg značenja u odnosu na diskriminaciju, čak i ukoliko sagledamo i istorijski kontekst nastanka. Kako bi se izbegle nejasnoće i različitosti u tumačenju i primeni pravnih normi, diferenciranje ovih pojmoveva pored teorijskog ima i praktični značaj, pa jednakost i zabrana diskriminacije jesu pravni pojmovi koje treba koristiti kao svojevrsno „nomotehničko pravilo” u terminološkom smislu prilikom rada na zakonodavnim tekstovima i drugim pravno obavezujućim aktima, dok ravnopravnost jeste pojam sa jakom sociološkom konotacijom i javnopolitičkom funkcijom, te ima više smisla koristiti ga u kontekstu izrade strateških dokumenata „mekog prava”, koji su pravno neobavezujućeg karaktera.

Rodne nejednakosti na tržištu rada – Teorijski okvir i javnopolitička praksa

Poremećaji u društvu i ekonomiji, kao što su ekonomske krize, dovode do povećanja nejednakosti i siromaštva na tržištu rada. Rodne razlike u zaradama i učešću u radnoj snazi su široko istraživane u literaturi (Blau, Kahn, 2017). Krajam 20. veka došlo je do napretka u pravcu ostvarenja jednakosti između žena i muškaraca u mogućnostima za profesionalno napredovanje onih koji rade puno radno vreme, ali da značajne rodne nejednakosti u zaradama i dalje ostaju unutar određenih grupa zanimanja (Arber, Ginn, 1995). Prepreke za napredovanje žena u zanimanjima koje karakteriše vertikalna segregacija izraženije su tamo gde je diskreciono pravo poslodavca u napredovanju i nagradjivanju najveće. Osim toga, rodne nejednakosti u zaradama između bračnih partnera u domaćinstvima mogu biti izvor nejednakosti i doprinositi održavanju patrijarhalne strukture odnosa u društvu (Arber, Ginn, 1995). Nadalje, ističe se da je „podela uloga između polova, kao opšteprihvaćen sistem vrednosti i očekivani model ponašanja u svim segmentima života, upravo ono što

održava i reproducuje rodnu neravnopravnost i da su početne pozicije žena i muškaraca definisane društveno nametnutim, prihvaćenim rodnim ulogama, što predstavlja prvi korak ograničavanja mogućnosti i uskraćivanja šansi" (Šobot, 2010: 47). Bošković i Njegovan (2012) tvrde da je povećanje konkurentnosti nezaposlenih žena na tržištu rada Srbije jedan od ključnih faktora koji doprinose rodnoj ravnopravnosti i unapređenju položaja žena u društvu, kao i ostvarivanju politike promena za ravnopravnost u svim segmentima društva. Srbija zaostaje za evropskim zemljama kada je u pitanju zastupljenost žena u procesu političkog upravljanja i odlučivanja (Kolin, Čičkarić, 2010). Nepovoljan položaj žena na tržištu rada proizlazi iz njihove niske ekonomske aktivnosti i nedovoljne zastupljenosti na upravljačkim pozicijama i među bolje plaćenim poslovima. Srbija je još uvek „daleko od ostvarivanja *de facto* rodne ravnopravnosti i pored napretka u razvijanju pravnog, političkog i institucionalnog okvira rodne ravnopravnosti i usaglašavanja sa međunarodnim i evropskim standardima u ovoj oblasti" (Dokmanović, 2018: 219). Takođe, ka rodnoj ravnopravnosti vodi „veće učešće žena u procesima donošenja odluka (formalnih i neformalnih) o društvenim vrednostima, pravcima razvoja i raspodeli resursa, pa treba uzeti u obzir širi kontekst njihovog života u porodici, ekonomiji i društvu i način na koji društvo i institucije, putem vrednosti i praksi, podstiču neravnopravnost između žena i muškaraca" (Dokmanović, 2002: 11, 14).

Globalno posmatrano, žene nailaze na veće prepreke od muškaraca prilikom pronalaženja zaposlenja, a muškarci, u proseku, zarađuju 20% više od žena (ILO, 2020a, 2020b). Javne politike koje su fokusirane na smanjenje diskrepance u zaradama prema polu promovišu „jednaku zaradu za rad jednakе vrednosti" kako bi se neutralisali dispariteti u okviru radnog mesta (Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, 2018). Jaz u platama između muškaraca i žena je izraženiji u privatnom nego u državnom sektoru, a najveće razlike su zastupljene u finansijskom sektoru i sektoru osiguranja. Veća zastupljenost žena na tržištu rada i njihova bolja obrazovna struktura nisu u očekivanoj meri uticali na smanjenje razlika u zaradama između muškaraca i žena. Jedan od faktora koji dominantno opredeljuje nižu prosečnu zaradu žena od muškaraca jeste taj što su žene u manjoj meri zaposlene na liderskim i upravljačkim pozicijama. S tim u vezi je i manja zastupljenost žena na bolje plaćenim pozicijama, što takođe dovodi do rodnih nejednakosti (Fortin, Bell, Böhm, 2017).

Kao pozitivni primeri mogu se navesti Norveška i Slovenija, zemlje koje intenzivno rade na poboljšanju položaja žena u društvu. Norveška je prva

zemlja koja je 2003. godine uvela transparentne procedure zapošljavanja u kompanijama i usvojila zakon koji zahteva minimalnu zastupljenost 40% oba pola u odboru direktora društava sa ograničenom odgovornošću (Maida, Weber, 2022)⁴. U slučaju da za istu radnu poziciju podjednaku kvalifikovanost poseduju i muški i ženski kandidat, prednost se daje onom polu koji je trenutno manje zastupljen, što je princip afirmativne akcije. Transparentnost postupka zapošljavanja i kvalifikovanost kandidata za radnu poziciju predstavljaju glavne kriterijume odlučivanja i politike zapošljavanja (Deloitte, 2022). Pozitivna promena u vidu pada vertikalne segregacije, koja se odnosi na barijere za napredovanje zaposlenih određenog pola unutar kompanije ili pojedinačnog sektora, znatno više je doprinela unapređenju položaja žena na tržištu rada nego što su pozitivne promene u horizontalnoj segregaciji, koje se ispoljavaju kroz umanjenje ograničenih mogućnosti žena u određenim profesijama u kojima dominantnu poziciju ostvaruje suprotan pol (Fortin, Huberman, 2002). Takođe, glavni razlozi za pad vertikalne segregacije se pronalaze u rastu obrazovanja, znanja, radnog iskustva i stručnosti ženske populacije. Norveška je prva zemlja koja je uvela kvote kako bi unapredila položaj žena na tržištu rada i dovela do redukovanja rodnih nejednakosti. Zatim, Norveška je zemlja u kojoj je veće učešće žena u radnoj snazi na bolje plaćenim pozicijama u odnosu na druge zemlje, dok je rodni jaz u zaradama niži, što ukazuje na izraženiji rodni egalitarizam. Ovde su uočeni pozitivni efekti na mlade žene, jer su one na početku karijere, te je uvedena reforma važan podsticajni faktor za napredovanje ka korporativnom vrhu (Bertrand i dr., 2018)⁵.

Ključni dokumenti koji se odnose na nejednakost i neravnopravnost žena i UN Agenda 2030

Pod okriljem Komisije UN o položaju žena (United Nations Commission on the Status of Women – UN CSW)⁶, nastao je najznačajniji međunarodni instrument rodne ravnopravnosti, napred pomenuta Konvencija o eliminisanju svih

⁴ To je preporuka Evropske komisije kroz dokument *Strategija Evropa 2020* (European Commission, 2010).

⁵ Slično je i u Italiji (Maida, Weber, 2022).

⁶ Funkcionalna komisija Ekonomskog i socijalnog saveta Ujedinjenih nacija (Economic and Social Council – ECOSOC) osnovana je rezolucijom ECOSOC 11(II) 21.6.1946. godine. Više o tome videti na: <https://www.unwomen.org/en/csw>, stranici pristupljeno 19.9.2022.

oblika diskriminacije žena (CEDAW konvencija).⁷ To je međunarodno-pravni instrument koji su ratifikovale skoro sve države članice UN, čime su se obavezale da preduzimaju mere u cilju sprečavanja svakog vida diskriminacije žena, kao i da periodično podnose izveštaj o radu na tom planu nadležnom Komitetu za realizaciju odredaba Konvencije. CEDAW konvencija obavezuje države ugovornice da sprečavaju svaki oblik neposredne i posredne diskriminacije žena i da im obezbede da ravnopravno sa muškarcima ostvaruju i uživaju građanska i politička prava (izborno pravo, jednakost pred zakonom, pravo na državljanstvo) i ekomska, socijalna i kulturna prava (pravo na obrazovanje, zapošljavanje, rad, zdravstvenu zaštitu i druge oblasti privrednog i društvenog života). Ona je centralni i najsveobuhvatniji dokument o zaštiti prava žena. Ciljevi Konvencije se poklapaju sa ciljevima UN o ljudskim pravima, dostojanstvu ličnosti i jednakim pravima muškarca i žena. To je međunarodna povelja, ali i akcioni plan po kome zemlje deluju u ostvarivanju zaštite žena od diskriminacije. U članu 1 definiše se diskriminacija kao svako razlikovanje, isključenje ili ograničenje načinjeno na osnovu pola, u političkom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom, građanskem ili bilo kom drugom polju. Najviše pažnje u Konvenciji poklanja se pravnom statusu žena, kako bi iz toga ostvarivale prava zaštite od diskriminacije. Članom 7 ženama se garantuje da imaju pravo na obavljanje javnih funkcija, a članom 8 da mogu da predstavljaju svoje zemlje na međunarodnom nivou. U članu 14 se naglašava položaj žena na selu, jer se smatra da to pitanje zahteva više pažnje kada se planiraju javne politike. Član 11 obavezuje države ugovornice da preduzimaju sve mere da eliminišu diskriminaciju žena u oblasti zapošljavanja kako bi obezbedila ista prava (načelo ravnopravnosti) muškaraca i žena, i to: pravo na rad, pravo na iste mogućnosti zapošljavanja, pravo na slobodan izbor profesije i zaposlenja, pravo na napredovanje i sigurnost posla, pravo na stručnu obuku, pravo na jednak nadoknadu i jednak tretman za jednak rad i pri ocenjivanju kvaliteta rada, pravo na socijalno osiguranje, posebno u slučaju nezaposlenosti, bolesti, invalidnosti, penzionisanja i druge nesposobnosti za rad, pravo na zdravstvenu zaštitu i zaštitu na radu. Države ugovornice preuzimaju obavezu da eliminišu diskriminaciju žena u seoskim područjima, jer one doprinose ekonomskom opstanku porodica, da im se obezbedi funkcionalna pismenost, socijalna zaštita, sticanje obrazovanja, zapošljavanje i aktivno učešće u njihovim zajednicama.

⁷ Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), A/RES/34/180, 18.12.1979. UN General Assembly.

Drugi dokument koji je od ključnog značaja za zaštitu žena i ravnopravnost na tržištu rada je napred pomenuta Pekinška deklaracija i platforma za akciju, usvojene na Četvrtoj svetskoj konferenciji o ženama u Pekingu 1995. godine. Pekinška platforma za akciju brine o unapređenju položaja žena i postizanju jednakosti žena i muškaraca, kako bi se ostvarila ljudska prava i socijalna pravda, jer je to jedini način da se izgradi održivo, pravedno i razvijeno društvo. Dokument definiše dvanaest kritičnih oblasti koje izazivaju zabrinutost, među kojima je i privreda. Identifikovani problemi vezani za tržište rada su sledeći: prisustvo ženskog siromaštva, nejednak pristup žena obrazovanju, nejednak pristup zdravstvenoj zaštiti, ekonomski nejednakost žena u oblasti proizvodnje i pristupačnosti resursa, nejednakost prilikom donošenja odluka i nedostatak mera za unapređenje položaja žena. U delu IV nazvanom *Žene i privreda*, definisani su strateški ciljevi koji treba da doprinesu unapređenju ekonomskih prava i nezavisnosti žena i omogućavanju lakšeg pristupa resursima, zapošljavanju, tržištu i trgovini.

Razmatrajući napredak u ostvarivanju strateških ciljeva definisanih Pekinškom platformom za akciju 25 godina nakon njenog usvajanja, Komisija UN za položaj žena je 2000. godine ocenila da napredak nije ni dovoljno brz, ni temeljan, a neujednačen je u mnogim oblastima (BEIJING+25 UPDATES, 2020). Ostale su velike prepreke u otklanjanju strukturnih barijera, diskriminatorskih praksi i feminizacije siromaštva. Nijedna zemlja nije u potpunosti ostvarila rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena i devojčica, a mnoge žene i devojčice i dalje doživljavaju razne oblike diskriminacije, naročito žene afričkog porekla, žene sa HIV virusom i AIDS-om, žene sa sela, žene sa invaliditetom, migrantkinje i starije žene. U Političkoj deklaraciji povodom dvadesetpetogodišnjice Četvrte svetske konferencije o ženama države članice UN su se založile da preduzmu konkretne aktivnosti za rešavanje ovih problema, koje uključuju: ukidanje svih diskriminatorskih zakona; eliminisanje stukturnih prepreka, diskriminatorskih normi i rodnih stereotipa; obezbeđivanje finansiranja zalaganja za rodnu ravnopravnost i jačanje institucija koje promovišu rodnu ravnopravnost; stavljanje tehnologije i inovacija u funkciju poboljšanja položaja žena i devojčica; redovno prikupljanje, analizu i korišćenje rodnih statistika; jačanje međunarodne rodne saradnje; kvalitetno finansiranje rodne ravnopravnosti; jačanje institucija koje promovišu rodnu ravnopravnost; jačanje međunarodne saradnje u ovoj oblasti i analiza budućih izveštaja i regionalnih istraživanja (BEIJING+25 UPDATES, 2020).

U unapređenju rodne ravnopravnosti kroz zelenu ekonomiju, naročito su se istakle Ujedinjene nacije kroz Agendu 2030 o održivom razvoju. Agenda naglašava da potencijal žene tek treba u potpunosti da se realizuje, kao i da su je do sada ometali društvene, ekomske i političke nejednakosti. Vitalna uloga žene naglašava se kroz 17 ciljeva održivog razvoja, od kojih je cilj 5 najvažniji, a on podrazumeva ostvarivanje rodne ravnopravnosti i osnaživanje svih žena i devojčica. Ovaj cilj ističe neophodnost eliminisanja svih oblika diskriminacije žena i devojčica u javnoj i privatnoj sferi, uključujući trgovinu ljudima, seksualnu i druge vidove eksploracije. Potrebno je omogućiti ženama da vode brigu o svom reproduktivnom zdravlju. Takođe, bitno je preuzeti mere kojima bi se obezbedila jednaka prava ženama na ekomske resurse, pristup vlasništvu i finansijskim uslugama, i ojačala zdravstvena politika i zakonodavstvo u cilju obezbeđenja rodne ravnopravnosti. Žene se i dalje suočavaju sa teškoćama u pristupu obrazovanju, pronalaženju posla, obezbeđivanju sredstava za život, i dalje se suočavaju sa nasiljem u porodici. Iz tih razloga, moraju se ojačati strategijski pristupi, otkloniti nedoslednosti i praznine u zakonodavstvu, odnosno ojačati politike, budžeti i institucije koje podstiču i unapređuju rodnu ravnopravnost (SDGS, 2022a). Ovaj cilj UN Agende 2030 je osmišljen da smanji diskriminaciju žena, a za to su potrebni znanje, kreativnosti i finansijski resursi. Neophodno je nastojati da se okonča siromaštvo žena u svim oblicima i na svim mestima. U cilju 1 Agende 2030 ističe se da je siromaštvo najveći globalni izazov za održivi razvoj. Uz ovaj, postoji još sedam povezanih ciljeva za iskorenjivanje ekstremnog siromaštva za sve ljude, odnosno smanjenje na najmanje polovinu udela muškaraca, žena i dece koji žive u siromaštvo. Ovo ukazuje na neophodnost sprovođenja nacionalno odgovarajućih mera sistema socijalne zaštite, što bi trebalo da se ostvaruje kroz: poboljšanje pristupa održivim sredstvima za život, pristup preduzetničkim sredstvima, prirodne resurse, obezbeđivanje osnovnih socijalnih usluga, pomoć onima koji ne mogu sami prilikom izdržavanja, rešavanje pitanja siromaštva za žene i kroz intenzivnu saradnju sa međunarodnim institucijama.

Iskorenjivanje siromaštva širom sveta postalo je glavna tema održivog razvoja, jer ono ugrožava društveni opstanak, šteti ekonomskom razvoju i životnoj sredini i ugrožava političku stabilnost (SDGS, 2022b). Cilj je da do 2030. godine svi muškarci i žene, a posebno ugroženi i siromašni, imaju jednak prava na pristup osnovnim uslugama, novim tehnologijama i finansijskim uslugama, pravo na ekomske resurse (mikrofinansiranje), kontrolu

nad svojinom na zemlji i drugim oblicima svojine (SDGS, 2022c). Cilj 2 Agende 2030 se odnosi na eliminaciju gladi, postizanje prehrambene sigurnosti, povećanje kvaliteta hrane i smanjenje pothrajenosti, kao i smanjenje anemije kod žena starosti od 15 do 49 godina, što vodi smanjenju diskriminacije žena i ranjivih slojeva stanovništva. Cilj 3 promoviše potrebu da se obezbedi zdrav život i blagostanje za sve, kao i da se smanji globalna stopa smrtnosti majki. Potrebno je do 2030. godine smanjiti epidemije i zarazne bolesti, osigurati pristup uslugama reproduktivnog zdravlja i zadržati radnu snagu u sistemu zdravstvene zaštite (koju uglavnom čine žene). Cilj 4 se odnosi na obezbeđenje i osiguranje inkluzivnog i pravičnog, kvalitetnog obrazovanja, kao i promovisanja doživotnog učenja do 2030. godine. To znači obezbediti jednak pristup ženama, pristupačno i kvalitetno obrazovanje, uključujući i univerzitetsko. Cilj 8 Agende 2030 se zalaže za promovisanje održivog, inkluzivnog ekonomskog rasta, punu i produktivnu zaposlenost i pristojan rad za sve, uključujući i žene. Potrebno je ostvariti što veći procenat zaposlenosti i pristojan rad za žene, iskoreniti prinudan rad i trgovinu ljudima. Cilj 10 se zalaže za smanjenje nejednakosti unutar i među zemljama, što treba da doprinese smanjenju nejednakosti između muškaraca i žena, i promoviše socijalno i ekonomsko uključivanje svih žena, bez obzira na starost, rasu, etničku pripadnost, poreklo, veru, ekonomski ili drugi status (SDGS, 2022a).

Izveštaj UN WOMEN daje prikaz realizacije ciljeva održivog razvoja (SDG) iz rodne perspektive i smernice za primenu rodno odgovornih politika i procesa, a ključan je za kreatore politike, ženske organizacije, sam sistem UN i druge organizacije (UN WOMEN, 2018b). Ovaj Izveštaj je značajan, jer je osnova za rodno odgovorno praćenje Agende 2030. U njemu se ukazuje da je rodna ravnopravnost ključna za postizanje 17 ciljeva održivog razvoja, s obzirom na sinergetski efekat cilja 5 sa ostalim ciljevima održivog razvoja.

Zelena ekonomija i održivi rast

Zelena ekonomija i održivi rast predstavljaju jednu od veoma izučavanih tema danas, a posebno su značajni u oblastima ekologije, geografije i biologije, kao i u ekonomiji u smislu racionalnog korišćenja prirodnih resursa u procesu stvaranja održivog ekonomskog (industrijskog) razvoja⁸. To sa sobom nosi

⁸ Upravo koncept održivosti povezuje životnu sredinu, ekonomiju i društvo.

i mogućnost stvaranja novih radnih mesta, povećanje zaposlenosti i upravljanja ljudskim resursima, a takva mesta nazivaju se zelena radna mesta. Koncept održivog razvoja deli se na ekološku, ekonomsku i socijalnu održivost zasnovanu na 17 ciljeva UN Agende 2030 (Maksimović, 2020). Zeleni rast se može posmatrati kao način za ostvarivanje ekonomskog rasta i razvoja, istovremeno sprečavajući degradaciju životne sredine, gubitak biodiverziteta i neodrživu upotrebu prirodnih resursa (OECD, 2011). Novu industrijalizaciju ili reindustrijalizaciju upravo čini zeleni rast (*green growth*), a on podrazumeva preoblikovanje razvojne politike i investicija i potrošnje prema sektorima: čistih tehnologija, energetske efikasnosti, zelene gradnje, obnovljivih izvora energija, zelenog saobraćaja, vodoprivrede, upravljanja otpadom, zelene poljoprivrede i šumarstva i održivog turizama. Tako je opšteprihvaćeno da je glavna uloga zelene ekonomije da poboljša dobrobit ljudi i unapredi zdravu prirodnu okolinu. Stoga, zelena ekonomija i zelena industrija su takve da ne štete zdravlju ljudi i ne oštećuje prirodne ekosisteme, a ovakva ekonomija podrazumeva savetovanje u pogledu inovacija, energije i usluga. Suština zelene ekonomije je da se postigne viši stepen ljudskog blagostanja, a zelene industrije da je odgovorna za efikasnost održivog razvoja kroz pametno korišćenje sirovina. Zelena ekonomija i u njoj zelena industrija, pružaju šanse za razvoj privreda, nastojeći da „ekologizuju“ celu privredu, a naročito proizvodni sektor. Međutim, bitni su i drugi sektori, kao što su poljoprivreda, šumarstvo, transport, sektor energetike i skladištenja otpada. „U literaturi ne postoji jedinstvena definicija ili model zelene ekonomije, ali postoji opšte verovanje da zelena ekonomija treba da poboljša dobrobit ljudi i vrati, održi i unapredi zdravu prirodnu okolinu koju ljudi i druge žive vrste treba da koriste i unapređuju. Zelena ekonomija je sredstvo za postizanje održivog razvoja i zato treba da se temelji na načelu jednakosti unutar i između generacija.“ (Pokrajac, Josipović, 2015: 205-210)⁹. U zelenoj ekonomiji od zaposlenih se traži visok kvalitet, sposobnost fleksibilnosti i inovativnost, čiji nosioci su zelene industrije i mala i srednja preduzeća (Cyrek, Fura, 2019). Stoga, zelena ekonomija dovodi do promena u preraspodeli radne snage koja će se kretati ka zelenim preduzećima, transformaciji radnih mesta da zadovolje zahteve zelene ekonomije. Istovremeno, zadaci zelene ekonomije na tržištu rada su da obezbedi pristojan rad sa adekvatnim platama, bezbedne

⁹ U zelenoj ekonomiji proces (de)agrarizacije i (de)industrijalizacija se zajedno posmatraju, jer su isprepletani i uzajamno uslovljeni, mada je agrarizacija autohton, originalni proces ekonomskog razvoja, dok je industrijalizacija počela krajem 18. veka, sa naučnim otkrićima i napretkom društva u tehničkom smislu (Pokrajac, Josipović, 2015).

uslove rada, socijalnu zaštitu, poštovanje prava radnika i proces socijalnog dijalog-a, izlazak iz siromaštva.

Prilagođavanje zelene ekonomije podrazumeva prilagođavanje ključnih sektora i industrije, popunjavanje strukturnog jaza na tržištu rada. Na primer, doći će do pada broja radnih mesta u industriji fosilnih goriva, uz istovremeno povećanje potrebe za radnicima u industriji obnovljivih izvora energije (G20, ILO, OECD, 2012: 3-6). Zeleni poslovi se razvijaju u zelenim sektorima, koji posluju na ekološki prihvatljiv način, a to su poljoprivreda, šumarstvo, građevinarstvo, proizvodnja i transport. Širenje određenih industrija, dovodi do veće potražnje radne snage, jer su to direktna radna mesta, i tu postoji šansa za žene da se uz prekvalifikaciju zaposle. Najčešće veštine koje nedostaju su veštine liderstva, inženjerske veštine, veštine u inspekcijskim poslovima, poslovima iz oblasti finansija, veštine u bioenergetskim zanimanjima. Mnoga tradicionalna zanimanja preživeće promene, jer će morati da prate inovacije¹⁰ (Maksimović, 2020). Nova radna mesta bi bila inženjer za energetsku efikasnost, arhitekta i inženjer zelene gradnje, monter solarnih sistema, savetnik za energetsku politiku, ekonomski analitičar zaštite životne sredine, ekološki tehničar, radnik na energiji veta, i druga radna mesta koja će dovesti do transformacije postojećih zanimanja.

Nejednakost žena na zelenim tržištima rada – Uporedni pregled sprovedenih istraživanja

Na tržištu rada, posebno u sektorima sa zelenim poslovima, zastupljene su niže stope aktivnosti žena u odnosu na mušku populaciju. Prema podacima Međunarodne organizacije rada, u 2021. godini učešće žena u radnoj snazi (žene koje su zaposlene ili aktivno traže zaposlenje) iznosilo je oko 47%, dok je stopa aktivnosti muške populacije bila 72% (ILO, 2022). Procjenjeni gubitak radnih sati na globalnom nivou iznosi 12%, dok prihodi od rada beleže pad od 10,7% za prva tri kvartala 2020. godine u odnosu na isti period prethodne godine (ILO, 2020a).

Posmatrajući sektor poljoprivrede, među ciljevima održivog razvoja posebno se naglašava značaj prava žena na zemlju i imovinu, postavljajući konkretan cilj za jednaka prava na vlasništvo i kontrolu nad zemljištem do

¹⁰ Na primer, električar će morati da poznaje fotonaponske tehnologije.

2030. godine, kao i postizanje rodne ravnopravnosti i osnaživanje žena u svrhu borbe protiv ekstremnog siromaštva i gladi (UN WOMEN, 2019). Istraživanje koje je sprovedla Organizacija Ujedinjenih nacija za hranu i poljoprivredu (UN Food and Agricultural Organization – FAO), koje je imalo za cilj prikupljanje podataka o ulozi žena u poljoprivredi, potvrdilo je da je u većini evropskih zemalja manje od 30% ukupnog zemljišta u vlasništvu žena (Grafikon 3), kao i to da zemlje sa visokim dohotkom i intenzivnjim ekonomskim rastom, među kojima se ističu Finska i Norveška, imaju nizak udio žena koje poseduju zemljište (koji ne prelazi 15%) (FAO, 2018). U sektoru poljoprivrede se primiče značajan rodni jaz i nepovoljniji položaj žena od muškaraca kada je u pitanju pristup proizvodnim resursima i mogućnostima, osnovnim sredstvima i uslugama podrške poljoprivredi, uprkos tome što potrebe za širenjem inovativnih tehnologija i održive poljoprivredne proizvodnje stalno rastu (FAO, 2020). Budući da u zemljama u razvoju žene u proseku čine 43% poljoprivredne radne snage, pomenuti disparitet nameće troškove sektoru poljoprivrede, široj ekonomiji i društvu, kao i samim ženama. Naime, žene u poljoprivredi ostvaruju niži nivo proizvodnje od muškaraca što dovodi do nastanka jaza u produktivnosti koji nije uzrokovani razlikama u njihovoј efikasnosti poslovanja već u pristupu i upotrebi inputa (FAO, 2011; Rapsomanikis, 2015). Rodne nejednakosti su evidentne na poljoprivrednim tržištima rada: žene u proseku zarađuju manje od muškaraca, češće obavljaju sezonske poslove i poslove sa nepunim radnim vremenom bez pravne ili socijalne zaštite, a imaju tendenciju da budu manje plaćene čak i kada su obrazovanje i kvalifikovanje od muškaraca (FAO, 2020). U prilog tome govori podatak da domaćinstva malih proizvođača na čijem čelu su žene, u proseku, zarađuju 30% manje od domaćinstava na čijem su čelu muškarci (FAO, 2020). Nepovoljan ekonomski položaj žena u poljoprivredi, praćen siromaštвom, rezultat je diskriminatornih društvenih normi koje nejednako raspoređuju uloge i odgovornosti unutar domaćinstva, pri čemu kućni poslovi i briga o članovima porodice dominantno padaju na teret žena (FAO, 2020).

Na nivou Evropske unije, prosečna stopa aktivnosti žena starosti između 20 i 64 godine iznosi oko 73%, dok prosečna stopa aktivnosti muškaraca istog uzrasta iznosi 84% u 2021. (EUROSTAT, 2021a). Takođe, prosečna stopa zapošlenosti žena na nivou Evropske unije je skoro 68%, u odnosu na prosečnu stopu zapošlenosti muškaraca, koja iznosi 78,5% u 2021. godini. Žene su češće zaposlene na pozicijama na nižem nivou upravljanja, najčešće u administraciji

ili ljudskim resursima, dok su na najvišim liderskim pozicijama u organizacijama (top menadžmentu), uglavnom zaposleni muškarci. Prema poslednjim raspoloživim podacima za 2021. godinu, na svakom trećem rukovodećem radnom mestu je zaposlena žena (prosek Evropske unije). Među evropskim zemljama koje karakteriše gotovo podjednak udio muškaraca i žena na seniorskim upravljačkim pozicijama su Island (47%), Francuska (45%) i Norveška (41,5%) (EUROSTAT, 2021a). Takođe, posmatrajući podatke za zemlje Evropske unije po pitanju udela žena na rukovodećim pozicijama (Grafikon 1), u 16 zemalja je najmanje 25% žena u 2021. godini bilo u odborima uspešnih kompanija, dok je taj broj za 2018. godinu iznosio 14% (Deloitte, 2022). Od naprednih tranzicionih zemalja iz okruženja, rezultate najbliže evropskom proseku beleži Slovačka (27,7%) u 2021. godini.

Sledeći rezultate istraživanja Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost (European Institute for Gender Equality), žene Evrope više kupuju proizvode sa eko oznakama, više pažnje posvećuju zelenim nabavkama, daju veći značaj energetski efikasnijem transportu i spremnije su da promene svoje ponašanje u svrhu postizanja ciljeva održivog razvoja, naročito energetske efikasnosti (EIGE, 2016). Ukoliko se analizira energetski sektor, može se, takođe, uvideti da su u evropskim zemljama prisutne značajne rodne razlike i nejednakosti. Rodne razlike su široko rasprostranjene na energetskom tržištu rada (žene su predstavljale u proseku 35% evropske radne snage u sektoru obnovljive energije u 2019. godini), u obrazovanju (11% žena u poređenju sa 22% muškaraca u starosnoj grupi 22-29 godina diplomiralo je u oblasti nauke i tehnologije u 2019. godini), u pristupu energiji, kao i u procesima donošenju odluka (Clancy, Feenstra, 2019). Podaci prikazani u Tabeli 1, pokazuju da su muškarci činili preko 72% radne snage u evropskom energetskom sektoru u 2021. godini (EIGE, 2022). Na pozicijama koja zahtevaju viši nivo stručnosti u pomenutoj oblasti (metalci, stručnjaci za izolaciju, vodoinstalateri i montažeri cevi, električari, stručnjaci za grejanje i hlađenje), uglavnom su zastupljeni muškarci, kao i u drugim sektorima u kojima su koncentrisani bolje plaćeni poslovi, poput inženjeringu i finansijskih i poslovnih usluga (CEDEFOP, 2015). U sektoru obnovljive energije, žene su uglavnom zaposlene na poslovima niže kvalifikovanosti, najviše u administraciji (Fraune, 2016). Razlozi niskog učešća žena na energetskom tržištu rada su nedostatak odgovarajućih veština zbog rodnih razlika u obrazovanju, zastupljenost rodnih stereotipa i percepcije energetskog sektora kao sektora u kojem dominiraju muškarci, teškoća

u ostvarenju balansa između posla i porodice, koje obeshrabruju žene da prihvataju poslove koji uključuju nepredvidiv režim rada ili česta putovanja, nedovoljne mogućnosti žena za napredovanje u karijeri i nedostatak podsticajnih programa obuke kako bi žene razvile potrebne veštine i time ostvarile veće učešće u energetskom sektoru (Global Institute for Economic, Social and Cultural Rights, 2021).

Tabela 1. Zaposlenost prema polu u sektorima zelene ekonomije (%) u periodu 2015–2021. godine (ElGE, 2022)

	2015		2016		2017		2018		2019		2020		2021	
	Žene	Muškarci
SRBIJA														
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	36,6	63,4	38,6	61,4	38,9	61,1	38,8	61,2	38,8	61,2	37,4	62,6	39,5	60,5
Proizvodnja	36,7	63,3	36,1	63,9	36,8	63,2	38,5	61,5	39,0	61,0	39,1	60,9	40,7	59,3
Energetski sektor	26,9	73,1	27,7	72,3	20,6	79,4	19,1	80,9	22,8	77,2	21,0	79,0	20,2	79,8
Vodosнabdevanje i upravljanje otpadom	21,3	78,7	18,3	81,7	24,8	75,2	25,6	74,4	23,3	76,7	21,1	78,9	21,0	79,0
Transport	20,2	79,8	19,9	80,1	21,0	79,0	20,3	79,7	20,1	79,9	20,0	80,0	19,0	81,0
Finansijske usluge i osiguranje	61,1	38,9	63,1	36,9	68,9	31,1	61,9	38,1	66,7	33,3	66,6	33,4	68,2	31,8
NORVEШKA														
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	26,7	73,3	26,8	73,2	28,9	71,1	28,8	71,2	28,1	71,9	28,9	71,1	27,7	72,3
Proizvodnja	25,5	74,5	22,4	77,6	24,1	75,9	24,6	75,4	25,8	74,2	26,3	73,7	26,9	73,1
Energetski sektor	25,0	75,0	29,4	70,6	31,3	68,7	25,2	74,8	25,6	74,4	27,6	72,4	27,5	72,5
Vodosнabdevanje i upravljanje otpadom	21,5	78,5	21,6	78,4	20,2	79,8	26,4	73,6	19,4	80,6	24,6	75,4	25,8	74,2
Transport	22,0	78,0	19,1	80,9	18,7	81,3	20,1	79,9	21,0	79,0	20,9	79,1	18,6	81,4
Finansijske usluge i osiguranje	60,4	39,6	60,0	40,0	61,5	38,5	60,0	40,0	58,8	41,2	54,8	45,2	55,6	44,4

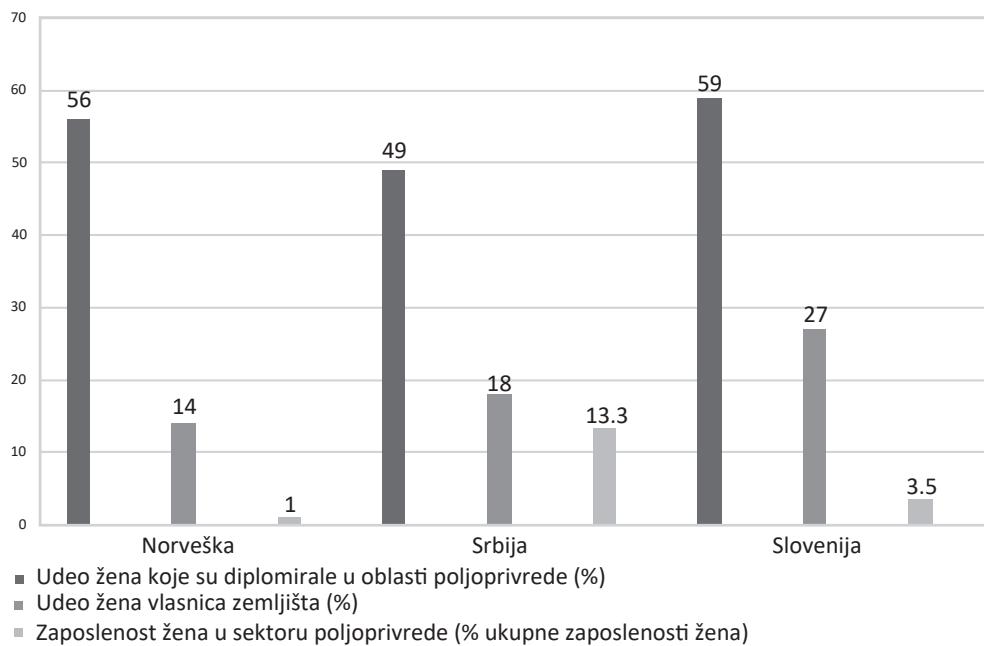
SLOVENIJA														
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	46,0	54,0	36,8	63,2	39,9	60,1	41,3	58,7	37,4	62,6	41,9	58,1	41,3	58,7
Proizvodnja	31,5	68,5	32,3	67,7	30,8	69,2	33,5	66,5	32,8	67,2	30,2	69,8	29,7	70,3
Energetski sektor	19,6	80,4	19,3	80,7	18,9	81,1	18,2	81,8	20,2	79,8	21,3	78,7	17,2	82,8
Vodosnabdevanje i upravljanje otpadom	18,5	81,5	17,0	83,0	20,2	79,8	16,5	83,5	17,0	83,0	21,2	78,8	25,5	74,5
Transport	17,8	82,2	18,9	81,1	19,2	80,8	22,2	77,8	20,8	79,2	15,7	84,3	21,7	78,3
Finansijske usluge i osiguranje	67,7	32,3	61,8	38,2	63,0	37,0	56,9	43,1	62,5	37,5	63,7	36,3	53,2	46,8
EU prosek														
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	34,4	65,6	33,5	66,5	33,6	66,4	33,4	66,6	33,3	66,7	32,8	67,2	31,2	68,8
Proizvodnja	29,9	70,1	29,8	70,2	30,0	70,0	30,1	69,9	30,1	69,9	29,8	70,2	30,2	69,8
Energetski sektor	23,7	76,3	22,7	77,3	23,8	76,2	24,8	75,2	25,1	74,9	25,9	74,1	27,7	72,3
Vodosnabdevanje i upravljanje otpadom	20,1	79,9	19,9	80,1	20,0	80,0	20,3	79,7	21,7	78,3	20,9	79,1	21,6	78,4
Transport	22,5	77,5	22,5	77,5	22,4	77,6	22,2	77,8	22,5	77,5	22,3	77,7	22,6	77,4
Finansijske usluge i osiguranje	53,3	46,7	52,8	47,2	52,9	47,1	53,0	47,0	53,0	47,0	52,7	47,3	52,8	47,2

Uklanjanje rodnog jaza u poljoprivredi donelo bi značajne dobitke za poljoprivredni sektor, kao i društvo u celini, a njihov iznos bi zavisio od samog regiona, trenutne angažovanosti žena u poljoprivredi i zastupljenosti rodnog jaza, ali i toga koliko poljoprivredne proizvodnje ili zemljišta kontrolišu žene. Kada bi žene imale isti pristup proizvodnim resursima kao i muškarci, moglo bi povećati poljoprivredne prinose između 20% i 30%, što bi se pozitivno odrazilo na rast ukupne poljoprivredne proizvodnje u zemljama u razvoju za 2,5-4% i reduciralo broj gladnih ljudi u svetu za 12-17% (FAO, 2011). Smanjenje rodnog jaza ima i druge beneficije. Žene reinvestiraju do 90% svoje zarade u domaćinstva, na hranu, zdravstvenu zaštitu, obrazovanje i aktivnosti koje donose prihode, što

ima pozitivne implikacije na trenutno blagostanje, kao i na dugoročno formiranje ljudskog kapitala i ekonomski rast (FAO, 2011). Eliminisanje rodnog jaza i poboljšanje položaja žena u poljoprivredi zahteva određene političke intervencije, koje se odnose na eliminisanje diskriminacije žena u pristupu poljoprivrednim resursima, obrazovanju, savetodavnim i finansijskim uslugama i tržištu rada, ulaganja u tehnologije i infrastrukturu sa nižim utroškom rada, kako bi se ženama oslobodilo vreme za produktivnije aktivnosti, olakšavanje učešća žena na fleksibilnim i efikasnim poljoprivrednim tržištima rada (UN WOMEN, 2018a).

Na Grafikonu 1 dat je prikaz udela žena koje su diplomirale u oblasti poljoprivrede, udeo žena vlasnica zemljišta i stopa zaposlenosti žena u sektoru poljoprivrede 2019. godine u Norveškoj, Srbiji i Sloveniji. *Najviši procenat žena koje su diplomirale u poljoprivredi je u Sloveniji, najviše žena vlasnica zemlje je u Sloveniji, dok je najviše žena zaposlenih u sektoru poljoprivrede u Srbiji.*

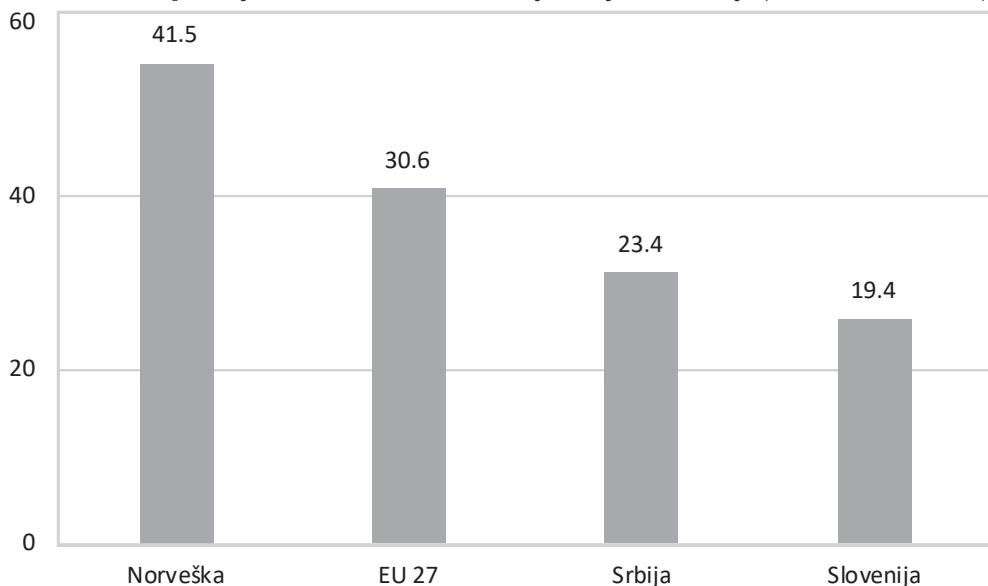
Grafikon 1. Udeo žena koje su diplomirale u oblasti poljoprivrede i žena vlasnica zemljišta, i stopa zaposlenosti žena u sektoru poljoprivrede, 2019. godine, u Norveškoj, Srbiji i Sloveniji (World Bank, 2019, 2020; Our World in Data, 2020)

Udeo žena na višim rukovodećim pozicijama u tri zemlje koje su predmet analize u posmatranom periodu je najviši u Norveškoj 41,5%, dok prosek EU 270

iznosi 30,6%. Srbija se nalazi ispred Slovenije sa udelom od 23,4% žena na seniorskim menadžment pozicijama u 2021. godini (Grafikon 2).

Grafikon 2. Udeo žena na višim rukovodećim (seniorskim menadžment) pozicijama u 2021. u Norveškoj, Srbiji i Sloveniji (EUROSTAT, 2021b)

U Tabeli 2 je predstavljen udeo visokoobrazovanih muškaraca i žena u ukupnom broju obrazovanih u Srbiji, Norveškoj i Sloveniji u periodu od 2015. do 2021. godine. Prema podacima EUROSTAT-a, među visokoobrazovanom populacijom, veći je udeo žena od muškaraca u tri posmatrane zemlje. U Srbiji je udeo visokoobrazovanih žena 41,4%, a 26,7% visokoobrazovanih muškaraca, dok se u Norveškoj i Sloveniji udeo žena sa visokim obrazovanjem kreće između 60% i 65% u 2021. godini (EUROSTAT, 2022b). Budući da energetski sektor zahteva više radnika sa naučnim znanjem i specijalističkim iskustvom, od izuzetne važnosti je rast udela žena koje su diplomirale u oblasti nauke i tehnologije. Od posmatranih zemalja, Srbija beleži najveći udeo žena koje su diplomirale u oblasti nauke, tehnike, matematike i inženjerstva (42,6%). U Norveškoj taj udeo iznosi 28,5%, a u Sloveniji 33,3% (World Bank, 2022).

Tabela 2. Udeo visokoobrazovanih žena i muškaraca (%), od 2015-2021. godine u Srbiji, Norveškoj i Sloveniji (EUROSTAT, 2022b)

Godina	Srbija		Norveška		Slovenija	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
2015	36,2	23,7	57,5	40,9	52,7	30,3
2016	38,1	25,0	57,6	41,2	54,9	31,9
2017	39,0	25,6	54,9	42,1	56,3	33,1
2018	40,1	25,8	55,8	41,5	53,1	29,8
2019	40,8	26,3	57,3	39,8	55,0	34,3
2020	39,3	26,1	60,6	41,7	56,6	35,8
2021	41,4	26,7	64,9	45,6	60,8	37,2

Takođe, broj žena koje se nalaze na rukovodećim pozicijama u energetskom sektoru je veoma nizak. U Srbiji 23,4% žena zauzima rukovodeće pozicije, dok se po najnižem učešću (manje od 10%) izdvajaju Mađarska i Estonija u 2021. U Srbiji u 2010. godini 12,4% žena je bilo na rukovodećim mestima, te od tada do danas uočen je trend rasta ženske populacije na liderskim pozicijama u Srbiji (EUROSTAT, 2021b). Udeo žena u nacionalnom parlamentu Srbije iznosi oko 40% 2021. godine dok je prosečna vrednost za zemlje Evropske unije 33%, a stope blizu 50% ostvaruju Island, Švedska i Finska iste godine (EUROSTAT, 2022a). Na tržištu rada u Srbiji prisutna je segregacija kada su u pitanju žene, koja je vidljiva i prema zanimanjima (Babović, 2020). Među zapošlenim muškarcima udeo rukovodilaca, zanatlija, rukovalaca mašinama, viši je nego među ženama. Sa druge strane, žene se češće zapošljavaju u zanimanjima stručnjaka i umetnika, u uslužnim i trgovačkim zanimanjima i jednostavnim zanimanjima (Tabela 3).

Tabela 3. Struktura zaposlenih lica (15-64 godine) u Srbiji prema polu i zanimanju u 2018. (%) (prema Babović, 2020)

Zanimanje	Ukupno	Muškarci	Žene
Rukovodioci, direktori, funkcioneri, zakonodavci	2,9	3,6	2,1
Stručnjaci i umetnici	14,4	10,9	18,7
Tehničari	12,2	10,3	14,6
Administrativni službenici	8,2	6,0	10,9
Uslužna i trgovačka zanimanja	15,5	12,4	19,9
Poljoprivrednici, šumari, ribari	13,7	14,4	13,3

Zanatlije i srođni radnici	12,1	17,9	4,7
Rukovaoci mašinama i postrojenjima, monteri i vozači	10,4	15,0	5,2
Jednostavna zanimanja	9,4	8,5	10,6
Ostalo	0,6	1,0	-
Ukupno	100	100	100

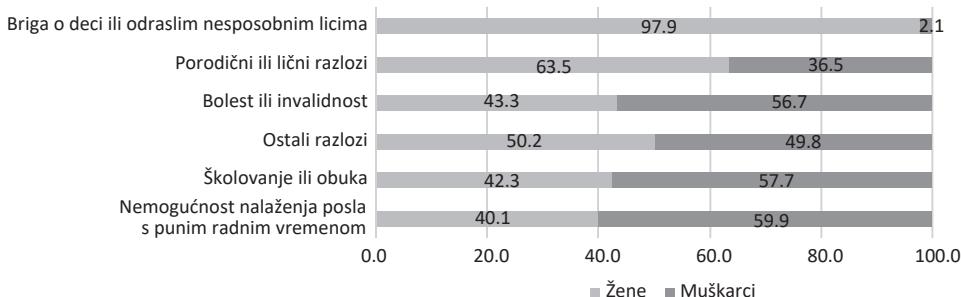
„Žene čine 19,1% svih zaposlenih direktora, funkcionera i zakonodavaca, što ukazuje i na i na njihovu daleko manju vertikalnu pokretljivost na tržištu rada, odnosno manje mogućnosti na tržištu rada, odnosno manje mogućnosti da zauzmu rukovodeće položaje“ (Babović, 2020: 206-207). U Srbiji je tokom 2020. godine više zaposlenih žena nego muškaraca, među administrativnim službenicima (60%), stručnjacima i umetnicima (59%), uslužnim i trgovačkim zanimanjima (57%) stručnim saradnicima i tehničarima (53%) (Republički zavod za statistiku, 2020).

Prema podacima za 2018. godinu, Indeks rodne ravnopravnosti u Srbiji iznosio je 58 poena¹¹, ostvarujući tako rast od 5,6 poena u odnosu na vrednost indeksa iz 2014. godine (Babović, Petrović, 2021). Oko 70% žena u Srbiji je zaposleno u uslužnom sektoru koji je najsnažnije pogoden krizom, i to u sektorima trgovine, obrazovanja, zdravstva i socijalne zaštite (Bradaš, Reljanović, Sekulović, 2020). Takođe, uočen je manji broj žena u profesijama u kojima je viša zarada, poput inženjerstva, matematike i tehnologije. U ovim oblastima tradicionalno su u većoj meri zastupljeni muškarci, dok se žene, čak i kada poseduju kvalifikacije, često susreću sa problemom pronalaženja posla, kao i zadržavanja istog (ILO, 2020a). Posmatrajući podatke za Srbiju za 2021. godinu, stopa aktivnosti žena je iznosila 59,3%, što je za 15% niže od stope aktivnosti muškaraca koja je 67,4%, dok je istovremeno rodni jaz u stopama zaposlenosti, takođe, iznosio 15% u korist muške populacije (EUROSTAT, 2021a).

Razlozi zaposlenja sa nepunim radnim vremenom, mogu biti briga o članovima porodice, bolest, školovanje, ali i u drugi razlozi, poput nemogućnosti pronalaženja posla koji podrazumeva puno radno vreme. Od ukupnog broja neaktivnog stanovništva koje ne traži zaposlenje zbog brige o članovima porodice, 90% čine žene, a svega 2% muškarci u 2021. u Srbiji (Grafikon 3) (Republički zavod za statistiku, 2022).

¹¹ Indeks rodne ravnopravnosti u Evropskoj uniji iznosi 67,4 poena u 2018. godini.

Grafikon 3. Razlozi zaposlenja na radnim mestima sa nepunim radnim vremenom u Srbiji prema polu, 2021 (Republički zavod za statistiku, 2022)

Zaključak

Analiza nejednakosti i neravnopravnosti žena na tržištu rada i zapošljavanja u kontekstu zelene ekonomije pruža uvid u nove mogućnosti i perspektive koncepta održivog razvoja, čineći ga tako aktuelnim i transparentnim. Svrha ove analize je da se predstavi pregled postojećeg stanja na osnovu uporednih podataka, kao i da se ukaže na dominantnu javnopolitičku praksu odabranih država, koja se odnosi na postizanje ravnopravnosti žena na tržištu rada, a sa ciljem identifikacije modela dobre prakse. Zeleni poslovi se razvijaju u zelenim sektorima, a to su sektor čistih tehnologija, poljoprivrede, šumarstva, građevinarstva, proizvodnje, transporta, malih i srednjih preduzeća, sektor energetike, vodoprivrede, skladištenja otpada koji posluju na ekološki prihvatljiv način i u njima treba tražiti mogućnost za poboljšanje većeg učešća žena u radnoj snazi. Razlozi nejednakosti žena na tržištu rada su: niska ekonomска aktivnost žena, niska zastupljenost žena u procesima upravljanja i odlučivanja u preduzeću i u politici, niži obrazovni nivo od muškaraca, sistem vrednosti u porodici i društvu koji je nepovoljniji za žene u mnogim zemljama. Ostaje veliko pitanje, da li će dolazeći talas zelene ekonomije produbiti jaz između muškaraca i žena ili će ga smanjiti? Za sada, najveće razlike su u finansijskom sektoru i sektoru osiguranja, a zelena ekonomija promoviše, zelenu industriju i zelenu gradnju, u kojima su muška zanimanja zastupljenija.

U Srbiji je nejednakost prisutna, ali nije alarmantna. Rodna ravnopravnost je ostvarila napredak u institucionalnom smislu i u pogledu usaglašenosti sa međunarodnim aktima, ali je daleko od *de facto* ravnopravnosti (Dokmanović,

2018). Upoređujući to sa stavovima Političke deklaracije Komisije o položaju žena iz 2020. godine, Srbija deli sudbinu drugih zemalja u svetu, jer ni jedna zemlja nije u potpunosti ostvarila rodnu ravnopravnost (BEIJING+25 UPDATES, 2020). Ključna mesta na kojima treba tražiti rešenja za smanjenje nejednakosti i neravnopravnosti žena u odnosu na muškarce su povećanje konkurentnosti nezaposlenih žena, povećanje obrazovnog nivoa i stručnosti žena, smanjenje rodnih razlika u platama, pristup zaposlenju u profesijama u kojima je nivo zarada viši, kao i prilikom definisanja mehanizama pravedne tranzicije ka sektorima zelene ekonomije. To podrazumeva unapređenje pravnog i institucionalnog okvira, i usaglašavanje sa evropskim i međunarodnim standardima i politikama, koje se formulišu na osnovama modela održivog, odnosno zelenog ekonomskog i socijalnog razvoja.

Literatura

- Arber, S., Ginn, J. (1995) The Mirage of Gender Equality: Occupational Success in the Labour Market and within Marriage, *The British Journal of Sociology*, 1, str. 21-43.
- Babović, M. (2020) Rodne nejednakosti na tržištu rada u Srbiji: Stanje i politike. U: T. Varadi, M. Pajvančić (ur). *Rodna ravnopravnost – Od jednakih prava do jednakih mogućnosti*. Beograd: SANU, str. 199-214.
- Blau, F. D., Kahn, M. L. (2017) The Gender Wage Gap: Extent, Trends, and Explanations. *Journal of Economic Literature*, 3, str. 789-865.
- Bošković O., Njegovan, N. (2012) Gender Inequality in the Labour Market in Serbia. *Economic Annals*, 192, str. 113-136.
- Cyrek, M., Fura, B. (2019) Employment for Sustainable Development: Sectoral Efficiencies in EU Countries. *Social Indicators Research*, 6, str. 277–318.
- Dokmanović, M. (2002) *Rodna ravnopravnost i javna politika*. Subotica: Ženski centar za demokratiju i ljudska prava.
- Dokmanović, M. (2018) Rodna ravnopravnost u Srbiji: Dostignuća, prepreke i perspektive. U: L. Čičkarić, A. Bošković (ur.) *Ka evropskom društву: Ograničenja i perspektive*. Beograd: Institut društvenih nauka, str. 203-225.
- Evans, G. (1993) Is Gender on the ‘New Agenda’? A Comparative Analysis of the Politicization of Inequality between Men and Women. *European Journal of Political Research*, 24, str. 135-158.

Ivana Ostojić, Marijana Maksimović, Sanja Stojković-Zlatanović Nejednakost i neravnopravnost žena na tržištu rada u kontekstu zelene ekonomije

Fortin, N. M., Huberman, M. (2002) Occupational Gender Segregation and Women's Wages in Canada: An Historical Perspective. *Canadian Public Policy / Analyse de Politiques*, 28, str. S11-S39. <https://doi.org/10.2307/3552342>

Fortin, N. M., Bell, B., Böhm, M. (2017) Top Earnings Inequality and the Gender Pay Gap: Canada, Sweden, and the United Kingdom. *Labour Economics*, 14, str. 107-123. <http://dx.doi.org/10.1016/j.labeco.2017.05.010>

Fraune, C. (2016) The Politics of Speeches, Votes and Deliberations: Gendered Legislating and Energy Policy-Making in Germany and the United States. *Energy Research & Social Science*, 19, str. 134-41.

Jaggar, A. (2000) Ethics Naturalized: Feminism's Contribution to Moral Epistemology. *Metaphilosophy*, 5, str. 452-468.

Kolin, M., Čičkarić, L. (2010) Rodne nejednakosti u zapošljavanju, upravljanju i odlučivanju. *Stanovništvo*, 1, str. 103-124.

Kovačević, Lj. (2021) *Zasnivanje radnog odnosa*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Lubarda, B. (2012) *Radno pravo: Rasprava o dostojanstvu na radu i socijalnom dijalogu*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Maida, A., Weber, A. (2022) Female Leadership and Gender Gap within Firms: Evidence from an Italian Board Reform. *ILR Review*, 2, str. 488-515. <https://doi.org/10.1177/0019793920961995>

Maksimović, M. (2020) Upravljanje ljudskim resursima i održivi razvoj: Zelena radna mesta. U: P. Jovanović, S. Stojković-Zlatanović (ur.) *Izazovi održivog razvoja u Srbiji i Evropskoj uniji*. Beograd: Institut društvenih nauka, str. 245-263.

Pokrajac, S., Josipović, S. (2015) „Zelena industrija“ i proces reindustrijalizacije. *Ekonomski vidici*, 2-3, str. 203-212.

Šobot, A. (2010) Rodna neravnopravnost - Izazov savremene demografije, *Sociologija*, 1, str. 41-54.

Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/2006 i 115/2021.

Internet izvori

Babović, M., Petrović, M. (2021) *Index of Gender Equality in the Republic of Serbia 2021*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije. Dostupno na: <https://secons.net/wp-content/uploads/2022/01/140-publication.pdf>, stranici pristupljeno 23.8.2022.

BEIJING+25 UPDATES (2020) *Political Declaration on the Occasion of the Twenty-fifth Anniversary of the Fourth World Conference on Women*. Dostupno na: https://www.southcentre.int/wp-content/uploads/2020/03/Beijing25-Updates_Political-Declaration_EN.pdf, stranici pristupljeno 1.9.2022.

Beijing Declaration and Platform for Action, A/CONF.177/20 (1995) and A/CONF.177/20/Add.1 (1995), Fourth World Conference on Women, 15.9.1995. Beijing. Dostupno na: <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20E.pdf>, stranici pristupljeno 26.12. 2022.

Bradaš, S., Reljanović, M., Sekulović, I. (2020) *Impact of Covid-19 Epidemic on the Position and Rights of Workers*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju. Dostupno na: https://serbia.un.org/sites/default/files/2021-02/Labour%20analiza_ENG_web.pdf, stranici pristupljeno 11.9.2022.

Bertrand, M., Black, S. E., Jensen, S., Lleras-Muney, A. (2018) *Breaking the Glass Ceiling? The Effect of Board Quotas on Female Labor Market Outcomes in Norway*. Working Paper 20256. Dostupno na: <http://www.nber.org/papers/w20256>, stranici pristupljeno 1.9.2022.

CEDEFOP (2015) *Green Skills and Innovation for Inclusive Growth*. Dostupno na: <https://www.cedefop.europa.eu/en/publications/3069>, stranici pristupljeno 25.12.2022.

Clancy, J., Feenstra, M. (2019) *Women, Gender Equality and the Energy Transition in the EU*. Dostupno na: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/608867/IPOL_STU\(2019\)608867_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/608867/IPOL_STU(2019)608867_EN.pdf), stranici pristupljeno 25.12.2022.

Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, A/RES/34/180, 18.12.1979. UN General Assembly. Dostupno na: <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm>, stranici pristupljeno 17.9.2022.

Crossman, A. (2022) *Sociology of social inequality*. Dostupno na: <https://bs.eferrit.com/sociologija-socijalne-nejednakosti/>, stranici pristupljeno 5.9.2022.

Deloitte (2022) *Progress at a Snail's Pace - Women in the Boardroom: A Global Perspective*. Dostupno na: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/gx-women-in-the-boardroom-seventh-edition.pdf>, stranici pristupljeno 27.8.2022.

EIGE (2016) *Gender and Energy*. Dostupno na: <https://eige.europa.eu/publications/gender-and-energy>, stranici pristupljeno 19.12.2022.

EIGE (2022) *Gender Statistics Database*. Dostupno na: https://eige.europa.eu/gender-statistics/dgs/indicator/ta_wrklab_lab_employ_inter_sector__lfsa_egan2, stranici pristupljeno 22.12.2022.

European Commission (2010) *Europe 2020 - A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth*. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>, stranici pristupljeno 21.9.2022.

EUROSTAT (2021a) *Employment and Activity by Sex and Age - Annual Data*. Dostupno na: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsi_emp_a&lang=en, stranici pristupljeno 12.8.2022.

EUROSTAT (2021b) *Positions Held by Women in Senior Management Positions*. Dostupno na: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/sdg_05_60/default/table?lang=en, stranici pristupljeno 4.10.2022.

EUROSTAT (2022a) *Seats Held by Women in National Parliaments and Governments*. Dostupno na: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/sdg_05_50/default/table?lang=en, stranici pristupljeno 15.5.2022.

EUROSTAT (2022b) *Tertiary Educational Attainment by Sex*. Dostupno na: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/SDG_04_20/default/table?lang=en, stranici pristupljeno 25.12.2022.

FAO (2011) *Women in Agriculture Closing the Gender Gap for Development*. Dostupno na: <https://www.fao.org/publications/sofa/2010-11/en/>, stranici pristupljeno 24.12.2022.

FAO (2018) *The Gender Gap in Land Rights*. Dostupno na: <https://www.fao.org/3/I8796EN/i8796en.pdf>, stranici pristupljeno 24.12.2022.

FAO (2020) *FAO Policy on Gender Equality 2020–2030*. Dostupno na: <https://www.fao.org/3/cb1583en/cb1583en.pdf>, stranici pristupljeno 26.12.2022.

G20, ILO, OECD (2012) *Sustainable Development, Green Growth and Quality Employment: Realizing the Potential for Mutually Reinforcing Policies*. Geneva: ILO, OECD. Dostupno na: <https://www.oecd.org/employment/emp/50318559.pdf>, stranici pristupljeno 26.12.2022.

Global Institute for Economic, Social and Cultural Rights (2021) *Women's Participation in the Renewable Energy Transition: A Human Right's Perspective*. Dostupno na: <https://www.geres.eu/en/news/guides-and-studies/womens-participation-in-the-renewable-energy-transition-a-human-rights-perspective/>, stranici pristupljeno 24.12.2022.

ILO (2020a) *Global Wage Report 2020-21*. Geneva. Dostupno na: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_762534.pdf, stranici pristupljeno 2.9.2022.

ILO (2020b) *Women in Business and Management: Understanding the gender pay gap*. Geneva. Dostupno na: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---act_emp/documents/publication/wcms_735949.pdf, stranici pristupljeno 3.10.2022.

ILO (2022) *The Gender Gap in Employment: What's Holding Women Back?* Dostupno na: <https://www.ilo.org/infostories/en-GB/Stories/Employment/barriers-women>, stranici pristupljeno 30.9.2022.

Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja. (2018) *Report on the State of Protection and Gender Equality in 2018.* Dostupno na: <https://www.mirzs.gov.rs/sr/dokumenti/zakoni/sektor-za-antidiskriminacionu-politiku-i-unapredjenje-rodne-ravnopravnosti/izvestaja-o-stanju-zastite-i-ravnopravnosti-polova-u-2018-godini>, stranici pristupljeno 19.9.2022.

OECD (2011) *OECD Sustainable Development Programmes and Initiatives 2009–2010, Key Achievements and Special Initiatives.* Dostupno na: www.oecd.org/greengrowth/47445613.pdf, stranici pristupljeno 19.12.2022.

Our World in Data (2020) *Land Ownership, Men vs. Women, 2020.* Dostupno na: <https://ourworldindata.org/grapher/land-ownership-men-vs-women>, stranici pristupljeno 26.12.2022.

Rapsomanikis, G. (2015) *The Economic Lives of Smallholder Farmers.* Dostupno na: <https://www.fao.org/3/i5251e/i5251e.pdf>, stranici pristupljeno 26.12.2022.

Republički zavod za statistiku (2020) *Women and Men, 2020 – Employment.* Dostupno na: <https://www.stat.gov.rs/en-us/oblasti/stanovnistvo/statistika-polova/20210129-zene-i-muskarci/>, stranici pristupljeno 30.8.2022.

Republički zavod za statistiku (2022) *Labor Force Survey in The Republic Of Serbia, 2021.* Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/pdfE/G20225682.pdf>. stranici pristupljeno 2.9.2022.

SDGS (2022a) *The 17 Goals.* Dostupno na: <https://sdgs.un.org/goals>, stranici pristupljeno 17.10.2022.

SDGS (2022b) *Poverty Eradication.* Dostupno na: <https://sdgs.un.org/topics/poverty-eradication>, stranici pristupljeno 17.10.2022.

SDGS (2022c) *End Poverty in All Its Forms Everywhere.* Dostupno na: <https://sdgs.un.org/goals/goal1>, stranici pristupljeno 17.10.2022.

UN WOMEN – Commission on the Status of Women. Dostupno na: <https://www.unwomen.org/en/csw>, stranici pristupljeno 19.9.2022.

UN WOMEN (2018a) *Challenges and Opportunities in Achieving Gender Equality and the Empowerment of Rural Women and Girls – 2018.* Dostupno na: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/CSW/62/CSW-Conclusions-62-EN.PDF>, stranici pristupljeno 20.12.2022.

UN WOMEN (2018b) *Turning Promises Into Action: Gender Equality in the 2030 Agenda for Sustainable Development.* Dostupno na: <https://www.unwomen.org/en/digital->

Ivana Ostojić, Marijana Maksimović, Sanja Stojković-Zlatanović Nejednakost i neravnopravnost žena na tržištu rada u kontekstu zelene ekonomije

library/publications/2021/09/progress-on-the-sustainable-development-goals-the-gender-snapshot-2021, stranici pristupljeno 25.12.2022.

UN WOMEN (2019) *Women and Sustainable Development Goals*. Dostupno na: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/2322UN%20Women%20Analysis%20on%20Women%20and%20SDGs.pdf>, stranici pristupljeno 25.12.2022.

World Bank (2019) *Employment in Agriculture, Female (% of Female Employment)*. Dostupno na: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.FE.ZS>, stranici pristupljeno 25.12.2022.

World Bank (2020) *Share of Graduates by Field, Female (%)*. Dostupno na: <https://genderdata.worldbank.org/indicators/se-ter-grad-fe-zs/>, stranici pristupljeno 25.12.2022.

World Bank (2022) *Share of Graduates by Field, Female (%)*. Dostupno na: <https://genderdata.worldbank.org/indicators/se-ter-grad-fe-zs/?fieldOfStudy=Science%2C%20Technology%2C%20Engineering%20and%20Mathematics%20%28STEM%29>, stranici pristupljeno 25.12.2022.

IVANA OSTOJIĆ*

MARIJANA MAKSIMOVIĆ

SANJA STOJKOVIĆ-ZLATANOVIĆ

Inequality of Women in the Labor Market in the Context of the Green Economy¹⁵

Society and economies face the necessity of social, political and, consequently, legal addressing of discrimination based on different personal characteristics, such as gender, race, language, political opinion, national origin, and ethnic and social status. In this regard, it is possible to look at, especially from the conceptual-theoretical,

* Dr Ivana Ostojić is a Research Associate at the Centre for Economic Research, Institute of Social Sciences in Belgrade. E-mail: ivanaostojic27@yahoo.com.

Dr Marijana Maksimović is a Research Associate at the Centre for Economic Research, Institute of Social Sciences in Belgrade. E-mail: mmaksimovic@idn.org.rs.

Dr Sanja Stojković-Zlatanović is a Senior Research Associate at the Centre for Legal Research, Institute of Social Sciences in Belgrade. E-mail: sanjazlatanovic1@gmail.com.

The paper is written as part of the Research Program of the Institute of Social Sciences for 2022, which is supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

as well as the accompanying applicative aspect, and give a conceptual demarcation of (gender) equality in relation to the institute of women's inequality as an established vulnerable category in workplaces. For many years throughout history in traditional and patriarchal societies, women had a subordinate position with an emphasis on the dominance of the paternalistic concept of man's position in the world of work. However, in the last decade, as more is being written, spoken, and more research is being conducted on the subject of discrimination at work, efforts have been made to solve this problem. The latest trends related to the transition to a green economy also aim to promote the importance and necessity of mitigating factual inequality between the sexes with legal measures deriving from the principle of equal opportunities and procedures in employment and work. The subject of this analysis is an overview of gender inequalities in the labour market, Norway, Slovenia and Serbia, which were taken as examples of good practices in the period from 2015 to 2021. The comparison is made with a focus on the current concept of promoting a green economy and sustainable development. The goal of the paper is to determine whether the green economy is a chance to alleviate inequality and increase equality in the labour market, or whether it carries limitations that can hardly be overcome when it comes to the world of work.

Keywords: inequality, imparity, gender, green economy, Serbia.

TEMIDA

2022, vol. 25, br. 3, str. 283-308

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2203283L>

Pregledni rad

Primljen: 24.10.2022.

Odobreno za štampu: 26.12.2022.

Izazovi zaštite životne sredine u Republici Severnoj Makedoniji

GORDANA LAŽETIĆ*

ELENA MUJOSKA TRPEVSKA

U Republici Severnoj Makedoniji postoje brojni zakoni i propisi koji se odnose na skoro sve aspekte životne sredine. Međutim, neki od njih se smatraju zastarelim i neprikladnim za trenutnu situaciju u zemlji. Dodatna slabost zakonskog okvira za zaštitu životne sredine je izostanak njegove primene, a što je rezultat institucionalne podeljenosti državnih organa nadležnih za sprovođenje zakona, kao i nedovoljnih kadrovskih i tehničkih resursa u administraciji i inspekcijskim službama na lokalnom nivou. Pozitivno je što je čitavo zakonodavstvo u oblasti životne sredine u procesu reforme i ispravljanja uočenih slabosti, pa se uočene slabosti mogu legislativno regulisati na način koji će omogućiti efektivnu implementaciju. Kako bi se dobila potpuna predstava o situaciji u vezi sa zaštitom životne sredine u Republici Severnoj Makedoniji, u radu se ukazuje na specifičnosti zelene viktimalogije i daje pregled najvažnijih međunarodnih standarda u ovoj oblasti, a potom se daje procena postojanja i stepena razvijenosti ekološke svesti u Republici Severnoj Makedoniji uz odgovarajuću analizu relevantnih statističkih podataka. Rad se završava elaboracijom izazova za sudsku zaštitu prava na zdravu životnu sredinu.

Ključne reči: ekološki kriminalitet, životna sredina, zelena viktimalogija, ekocid, Republika Severna Makedonija.

* Dr Gordana Lažetić je redovna profesorka na Pravnom fakultetu „Justinian Prvi”, Univerzitet Sveti Kiril i Metodije, Skopje, Republika Severna Makedonija. E-mail: gordana2206@gmail.com.
Dr Elena Mujoska Trpevska je docentkinja i viša naučna saradnica u Centru za strateška istraživanja Makedonske akademije nauka i umetnosti, Republika Severna Makedonija. E-mail: emujoska@manu.edu.mk.

Uvod

Oblast ekološkog kriminaliteta, uključujući ugrožene vrste flore i faune, veoma je široka i obuhvata svaku nezakonitu radnju sa negativnim i štetnim uticajem na životnu sredinu (vodu, vazduh, zemlju, klimu, floru i faunu). Zbog ovih karakteristika, ekološki zločin se može pogrešno protumačiti kao kriminalitet bez žrtava (*victimless crimes*)¹. Uništavanje prirode i, u širem smislu, ugrožavanje životne sredine danas dobija dramatične razmere, što na globalnom i nacionalnom nivou, u kontekstu klimatskih promena, ukazuje na potrebu traženja hitnih rešenja koja bi trebalo da spreče proces samouništenja moderne civilizacije. Alarmiranje svih zemalja za globalne ekološke probleme, međunarodne konvencije za suočavanje sa klimatskim promenama i narušavanjem prirodne ravnoteže, za održivi razvoj, zaštitu prirode, unapređenje životne sredine i zaštitu prava čoveka na zdravu životnu sredinu, nacionalni planovi, strategije i zakoni, buđenje građanskih ekoloških pokreta - sva ta užurbana mašinerija nema mnogo izgleda na uspeh, jer se koncentriše na posledice, a ne na uzroke preteće ekološke katastrofe (Kambovski, Mujoska Trpevska, 2022: 8-10).

Činjenice o klimatskim promenama i ekološkoj krizi, izazvanoj opštom eksploracijom životne sredine od strane čoveka, su poražavajuće. Njihov spisak je dugačak i širi se sve ubrzanim tempom, a negativne posledice krize utiču na brojne suštinske elemente kvaliteta ljudskog života (Robinson, 2022). Nekontrolisana seča šuma, nekontrolisana poljoprivredna ekspanzija, intenzivna poljoprivreda, razvoj rудarstva i infrastrukture i eksploracija divljih vrsta stvorili su „savršenu oluju“ za prelivanje bolesti sa divljih životinja na ljude, kao što se desilo sa pandemijom COVID-19. Ovo se često dešava u oblastima u kojima žive zajednice koje su najosetljivije na zarazne bolesti (Wienhues, 2020). Štete po ekosisteme i životnu sredinu predstavljaju rizik od izazivanja bolesti, ekoloških katastrofa, nepovratnih klimatskih promena, ali i kontaminacije lanca ishrane, smanjen životni vek, pa i smrt ljudskih bića.²

Viktimalogija je teško krčila put u okvirima kriminologije i potrebno je bilo da prođu decenije kako bi se prihvatile stanovište da je žrtva važna i u smislu shavatanja motiva i razloga za učinjeno krivično delo, ali i težine posledica koje je krivično delo izazvalo. *Zasluga von Henting-a* u preusmeravanju pažnje od

¹ Videti: EnviCrimeNet Intelligence Project on Environmental Crime Report on Environmental Crime in Europe. Dostupno na: <https://www.europol.europa.eu>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

² EnviCrimeNet Intelligence Project on Environmental Crime Report on Environmental Crime in Europe. Dostupno na: <https://www.europol.europa.eu>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

učinioca prema žrtvi ne može se osporiti (von Hentig, 1940: 303-309). Međutim, njegov pristup je bio usmeren na doprinos žrtve izvršenju krivičnog dela. Renesansa položaja žrtve³ u krivičnom pravu podrazumeva legislativna rešenja i jačanje svesti o značaju poznavanja prava žrtava i dostupnih usluga pomoći, zaštite i podrške. Zanimljivo je da se žrtva nije pojavila kao pojedinac vredan saosećanja ili empatije, već kao mogući partner ili neko ko doprinosi sopstvenoj smrti. Postalo je važno razmotriti odnos između žrtve i učinioca u nadi da se može bolje razumeti geneza krivičnoga dela (Doerner, Lab, 2012).

Krivičnopravni sistem je više orijentisan na učinioce nego na žrtve kriminaliteta. Poslednjih godina sprovode se istraživanja u oblasti viktimologije, ali se mora naglasiti da su sva istraživanja parcijalna i da se bave specifičnim grupama žrtava, kao što su žrtve nasilja u porodici, žrtve trgovine ljudima i migrantima, deca žrtve fizičkog, psihičkog i seksualnog uzinemiravanja, žrtve imovinskih delikata, žrtve saobraćajnih nesreća, žrtve nasilnog kriminaliteta, deca ulice kao žrtve i slično (Lažetić, Gruevska Drakulevski, 2018). Pa ipak, postoji ozbiljan nedostatak sistematizovanog i kontinuiranog praćenja razvoja viktimologije, kao i mali broj naučnih i stručnih radnika koji se bave viktimološkim problemima (Bačanović, 2012: 135). Evidentno je da do sada nisu sprovedena sveobuhvatna viktimološka nacionalna ili međunarodna istraživanja o viktimizaciji ekološkim kriminalitetom. Žrtve ekoloških krivičnih dela nalaze se na putu koji je pun nerazumevanja, prepreka, nedostataka u zakonodavstvu, problema u praksi, nedovoljne svesti kod javnih tužilaca, neshvatanja u okvirima pravosuđa i slično.

Stokholmska deklaracija iz 1972. godine, koja je rezultat prve Konferencije Ujedinjenih nacija o životnoj sredini⁴, predstavlja prvi međunarodni dokument koji je priznao pravo na zdravu životnu sredinu kroz 26 principa, od kojih je princip 22 posebno značajan sa viktimološkog aspekta obzirom da propisuje da će države sarađivati na razvijanju međunarodnog prava u odnosu na odgovornost i kompenzaciju žrtava zagađenja i druge štete nanete životnoj sredini.

Politika životne sredine Evropske unije (EU) datira još iz 1972. godine, kada je utvrđeno da postoji potreba za postojanjem ekološke politike EU.

³ Prema Mendelsohn-u (1976: 8-28), peti tip žrtava su žrtve prirodnog okruženja, odnosno žrtve ekoloških krivičnih dela. Ovaj tip žrtava je identifikovan još 1976. godine, ali skoro pedeset godina kasnije žrtvama ekoloških krivičnih dela još uvek nije prepoznat status žrtve.

⁴ Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm, 16.6.1972. Dostupno na: <http://www.un-documents.net/unchedec.htm>, stranici pristupljeno 10.10.2022. Više o tome videti u Sohn, 1973.

Jedinstvenim evropskim aktom⁵ iz 1987. godine uveden je novi termin „životna sredina”, koji je obezbedio prvu pravnu osnovu za zajedničku politiku zaštite životne sredine, čiji je cilj bio da se očuva kvalitet životne sredine, zaštita zdravlja ljudi i obezbeđivanja racionalnog korišćenja prirodnih resursa. Ovakvi trenodi su doprineli da se u okviru kriminologije razvije posebna oblast posvećena proučavanju štete nanete životnoj sredini, etiologija i fenomenologija ugrožavanja prirodne okoline, čime ekološki kriminalitet postaje važan aspekt tzv. zelene kriminologije (*green criminology*) (White, 2015: 33-52). Istraživanja životne sredine bila su odgovor na zabrinutost u vezi sa klimatskim promenama i atmosferskim zagađenjem (Hall, 2014: 129-143). Debata kriminologa u odnosu na zaštitu životne sredine usmerila je pažnju prema istraživanju oblika državne odgovornosti za krivična dela vezana za životnu sredinu i odnos između države i velikih korporacija (White, 2008: 31-54; Faust, Carlson, 2011: 33-51). Ne postoji sumnja da je u vršenju ovih krivičnih dela korporacijama bitniji profit nego život građana, koji su žrtve u ogromnom broju. Upravo status žrtve ovih krivičnih dela i analiza položaja osoba koje su individualno ili kolektivno pretrpele štetu ili značajnu povredu njihovog osnovnog prava na zdravu životnu sredinu, doprinelo je razvoju posebne podoblasti u okviru viktimalogije, tzv. zelena viktimalogije (*green victimology*). Nazivu zelena viktimalogija prethodio je naziv „viktimalogija životne sredine” (*environmental victimology*), koji potiče iz 1996. godine kada je u teoriji ukazano da je zakonodavstvo limitirano u odnosu na rešavanje viktimalizacije životne sredine (Williams, 1996: 200-222).

U teoriji postoje dileme kakav status ima zelena viktimalogija, u smislu da li je treba smatrati posebnim predmetom, pod-disciplinom, istraživačkim interesom ili nekom drugom akademskom klasifikacijom (Hall, 2013: 144). Zelena viktimalogija se razvila jer države nisu spremne prihvatići odgovornost u slučaju štete izazvane opasnim aktivnostima koje ugrožavaju životnu sredinu. Ova se konstatacija može lako argumentovati činjenicom da nijedna konvencija Saveta Evrope, koja se tiče građanske i krivične odgovornosti u slučaju štete ugrožavanjem životne sredine, nije ratifikovana od strane članica Saveta Evrope.⁶ Izuzetak je Estonija koja je jedina ratifikovala Konvenciju o zaštiti životne sredine preko krivičnog prava.⁷

⁵ The Single European Act. Dostupno na: <https://www.europarl.europa.eu/>, stranici pristupljeno 5.9.2022.

⁶ Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment. Dostupno na: <https://rm.coe.int/168007c079>, stranici pristupljeno 5.9.2022.

⁷ Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law. Dostupno na: <https://huespedes.cica.es/>, stranici pristupljeno 29.8.2022.

Da je neophodna odgovornost države proizlazi i iz Okvirnih principa za ljudska prava i životnu sredinu⁸, koji sadrže 16 principa, a prema Specijalnom izvestitelju Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima i životnoj sredini⁹ mogu se identifikovati tri grupe dužnosti države i nadležnih subjekata: a) materijalne obaveze – da pojedinci imaju pristup efektivnim pravnim lekovima kako protiv privatne kompanije, tako i protiv državnih organa u slučaju neprimenjivanja zakona u vezi zaštite životne sredine (okvirni principi 11 i 12); b) proceduralne obaveze – dužnost da budu dostupni podaci, da se olakša učestvovanje javnosti u donošenju odluka i da se obezbedi pristup pravnim lekovima (okvirni principi 9 i 10) i c) obaveze prema ranljivim grupama – da se uvećaju obaveze prema ovim grupama (okvirni principi 14 i 15). Evidentan je nedostatak integrisanog pristupa u odnosu na viktimizaciju vezanu za životnu sredinu, odsustvo korelacije akademskih analiza i političkih odluka, što se može oceniti kao ključni razlog zašto šteta po životnu sredinu i viktimizacija u vezi sa tim nisu aktuelne teme o kojima se vode diskusije (Hall, 2013: 140).

U Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima (EKLJP) predviđeno je da faktori životne sredine mogu uticati na individualna prava na tri različita načina: a) ljudska prava zagarantovana EKLJP mogu biti direktno ugrožena nepovoljnijim faktorima životne sredine; b) nepovoljni faktori životne sredine mogu stvoriti obavezu javnih vlasti o poštovanju zahteva u odnosu na dobijanje podataka, ali i učeće u procesu donošenja odluka i pristup pravdi u slučajevima vezanim sa zaštitu životne sredine; c) zaštita životne sredine može biti legitiman cilj koji opravdava ograničavanje nekih individualnih ljudskih prava (kao na primer, pravo na mirno uživanje nečije imovine i slično) (Council of Europe, 2012).

Polazeći od toga, u radu se analiziraju specifičnosti zelene viktimologije i daje se pregled najvažnijih međunarodnih standarda u ovoj oblasti. Pored toga, daje se procena postojanja i stepena razvijenosti ekološke svesti u Republici Severnoj Makedoniji uz odgovarajuću analizu relevantnih statističkih podataka. Na kraju se analiziraju izazovi za sudsku zaštitu prava na zdravu životnu sredinu.

⁸ Framework Principles on Human Rights and the Environment (2018). Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/>, stranici pristupljeno 6.9.2022.

⁹ Report of the Special Rapporteur on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy, and Sustainable Environment A/HRC/37/59, Dostupno na: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/017/42/PDF/G1801742.pdf?OpenElement>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

Ekološka svest u Republici Severnoj Makedoniji

Naučna istraživanja, posebno intenzivirana u poslednjoj deceniji, ukazuju na alarmantne situacije sa zagađenjem zemljišta, vode i vazduha, sa uništavanjem prirodnih resursa, kao što su rudna bogatstva, zagađenjem čitavog prostora na globalnom nivou, a posebno u Republici Severnoj Makedoniji, otpadom, gušenjem prostora u velikim gradovima bezobzirnom urbanizacijom, devastacijom sela i unikatne flore i faune (Andreevski, Mukaetov, Popovska, 2019: 203; Mitkova i dr., 2019: 187; Stafilov, Šain, 2019: 153). Sa sadašnjim intenzivnim svetskim razvojem, nijedna država, ma koliko velika, nije u mogućnosti da uspešno rešava pitanja zaštite životne sredine, da vodi uspešnu borbu protiv negativnih posledica antropogenog uticaja na prirodu, da štiti atmosferu iz globalne perspektive, da čuva i održava čistoću reka i morskih obala. To predstavlja još veći problem malim državama, poput Republike Severne Makedonije (Kambovski, Mujoska Trpevska, 2022).

Republika Severna Makedonija nije potpisnica relevantnih konvencija Saveta Evrope koje se odnose na odgovornost za štetu, poput Konvencije za građansku odgovornost za štetu koja proizlazi iz opasnih aktivnosti po životnu sredinu¹⁰ i Konvencije o zaštiti životne sredine putem krivičnog prava¹¹, ali je ratifikovala Konvenciju Ujedinjenih nacija o pristupu informacijama, učešću javnosti u donošenju odluka i pristup pravdi u slučajevima vezanim za životnu sredinu (tzv. UN Konvencija iz Aarhusa).¹² U Izveštaju o napretku na putu prema EU iz 2020. godine, konstatiše se da postoji „određeni nivo spremnosti“ i „ograničeni napredak“ u okviru Poglavlja 27 obzirom da u svim sektorima postoji problem implementacije zakonskih odredbi i planiranih mera.¹³ Ista je ocena u odnosu na ovo Poglavlje sadržana i u Izveštaju za 2021. godine¹⁴, uz napomenu da država nije ispunila preporuke iz 2020. godine. U tom izveštaju se za 2022. godinu preporučuje smanjenje zagađenja

¹⁰ Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment, 21.6.1993. Lugano.

¹¹ Convention on the Protection of the Environment Through Criminal Law, 4.11.1998. Strasburg.

¹² Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention), 25.6.1998. Aarhus.

¹³ North Macedonia 2020 Report. Dostupno na: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2020-10/north_macedonia_report_2020.pdf, stranici pristupljeno 8.9.2022.

¹⁴ North Macedonia 2021 Report. Dostupno na: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2021-10/North-Macedonia-Report-2021.pdf>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

vazduha na lokalnom i nacionalnom nivou, smanjenje tačkastog i difuznog zagađenja, kao i primena mera za uspostavljanje regionalnog sistema upravljanja otpadom, posebno u istočnom i severoistočnom regionu i implementacija Pariskog sporazuma, uključujući usvajanje zakona o klimi, u skladu sa okvirom EU do 2030.

Što se tiče nacionalnog zakonodavstva, ono se može oceniti kao sveobuhvatno. Krivične sankcije za krivična dela protiv životne sredine su izuzete iz drugih zakona i sistematizovane su samo u Krivičnom zakoniku u poglavlju koje se odnosi na krivična dela protiv životne sredine i prirode. Prekršajne odredbe su sadržane u svim drugim zakonima koji se odnose na životnu sredinu, poput Zakona o kvalitetu ambijentalnog vazduha, Zakona o zaštiti prirode, Zakona o zaštiti od buke i slično.¹⁵

Ustavne odredbe¹⁶ koje se odnose na zaštitu životne sredine često su formulisane na prilično uopšten način, što omogućava široku diskreciju u njihovom tumačenju i ostavlja dovoljno prostora pravosudnim organima u obezbeđivanju odgovarajuće pravne zaštite. U tom smislu, Ustavni sud može imati odlučujuću ulogu u promovisanju koncepta ekološke pravde, širenju ustavne zaštite prirode i životne sredine, iznad ili nezavisno od utvrđivanja povrede prava pojedinca na zdravu životnu sredinu (Kambovski, Mujoska Trpevska, 2022).

Uništavanje životne sredine dostiglo je nivo kolektivne, društvene i globalne ugroženosti egzistencijalnih dobara postojećih i budućih generacija, što zahteva novi sveobuhvatan odgovor (kulturni, ekonomski, politički i pravni), u tim okvirima i kroz nove ustavne i zakonske paradigme ekološke pravde zasnovane na međugeneracijskom pristupu. Povećanje svesti o značaju životne sredine i mogućnosti njene zaštite u poslednjih nekoliko godina pokrenule su akademske i nevladine organizacije u Republici Severnoj Makedoniji. Tokom 2020. godine Makedonska akademija nauka i umetnosti (MANU) organizovala je značajnu naučno-stručnu raspravu¹⁷, u okviru koje je pokrenuta debata u odnosu na pitanje pravne zaštite životne sredine, čiji je fokus bio na dilemama vezanim za to da li se sudska zaštita ovog prava, koje je zagarantovano Ustavom Republike Severne Makedonije, može ostvariti

¹⁵ Sva zakonska regulativa dostupna je na sajtu Ministarstva životne sredine i prostornog planiranja, Nacionalno zakonodastvo: <https://www.moepp.gov.mk/регулатива/национално-законодавство/>, stranici pristupljeno 29.8.2022.

¹⁶ Ustav Republike Severne Makedonije. Dostupno na: <https://www.sobranie.mk/ustav-na-rm.npx>, stranici pristupljeno 20.12.2022.

¹⁷ Više o tome videti na: <http://strategiski.manu.edu.mk/расправа-правна-заштита-на-природат/>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

u okviru građanskih sudova, upravnih sudova, Ustavnog suda Republike Severne Makedonije ili krivičnih sudova. Rasprava je bila organizovana kao rezultat zajedničkih napora Centra za strateška istraživanja u okviru MANU¹⁸, Makedonskog udruženja mladih pravnika¹⁹ i Centra za pravna istraživanja i analize (CPIA)²⁰. Spoj nauke i aktivnosti nevladinih organizacija doprineo je da se formira Platforma za ekološku pravdu.²¹ Platforma je u početku bila zajednička akcija nevladinih, vladinih, naučnih i stručnih organizacija i institucija, ujedinjenih oko zajedničkog cilja da se koncept ekološke pravde etablira kao teorijska, politička, legislativna i praktična paradigma utemeljena na ustavnim garancijama za pravo na zdravu životnu sredinu i postulatima održivog razvoja. U okviru ostvarivanja postavljenog cilja, Platforma daje stručnu podršku i omogućava uključivanje svih ključnih aktera koji imaju nadležnost da preduzimaju aktivnosti u saglasnosti sa prepoznatim ekološkim prioritetima, kao i preko kreiranja zakonskih formulacija i rešenja. Upravo je ovo modus koji omogućava inkluzivno društvo u kome vladaju pravo i pravda, i evropske vrednosti i standardi o zaštiti životne sredine i koje se pridružuje globalnim pokretima za postizanje Globalnih ciljeva održivog razvoja 2030.²²

Jedan od ključnih dokumenata koji je rezultat aktivnosti Platforme je Analiza praznina u okviru institucionalnog i zakonskog okvira (tzv. GAP analiza), koja je pokazala da je briga o životnoj sredini marginalizovana, da je nadzor neefikasan, da ne postoji koordinacija, da su problemi dobro poznati, dugotrajni, da je legislativa neusaglašena, a strateški dokumenti nekomplementarni i nisu prikladni za monitoring (Center for legal research and analysis, 2021). Nakon GAP analize, u Dokumentu o javnim politikama²³ prikazana je analiza ispunjenosti indikatora o dobrom upravljanju životnom sredinom, kojom je utvrđeno da nijedan indikator nije zadovoljavajući. Naime, efikasnost se u znatnoj meri smanjuje decentralizovanim pristupom i ingerencijom koju imaju

¹⁸ Dostupno na: <http://strategiski.manu.edu.mk/за-центарот/>, stranici pristupljeno 29.8.2022.

¹⁹ Videti: Macedonian Young Lawyers Association – MYLA. Dostupno na: <https://myla.org.mk/>, stranici pristupljeno 29.8.2022.

²⁰ Videti: Center for Legal Research and Analysis. Dostupno na: <https://cpia.mk/mk/>, stranici pristupljeno 29.8.2022.

²¹ Dostupno na: <http://manu.edu.mk/платформа>, stranici pristupljeno 29.8.2022.

²² Za dosadašnje aktivnosti Platforme za ekološku pravdu pogledati: <http://manu.edu.mk/платформа-за-еколошка-правда/>, i https://cpia.mk/mk/projects/востоставување-ефикасна-и-ефективна/_страницама pristupljeno 29.8.2022.

²³ Policy Paper: How to Achieve Efficient and Effective Environmental Justice? Dostupno na: <https://cpia.mk/wp-content/uploads/2021/10/144.pdf>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

opštine koje nemaju resursa i sredstava da bi ispunile obavezu, što u svakom smislu umanjuje kvalitet životne sredine. Neblagovremeno objavljivanje podataka ugrožava načelo transparentnosti, dok odsustvo obaveze o izradi procena o uticaju regulative (*regulatory impact assessment*) onemogućava ažurnost.

Putokaz o javnim politikama u vezi ekološke pravde²⁴ sadrži smernice o prioritetnim područjima na koja treba da se fokusiraju javna ekološka politika, metode, instrumenti i sredstva za podizanje standarda ekološke pravde na viši nivo, dinamika planiranih aktivnosti i subjekata za njihovo sprovođenje.

Nedostaci u sprovođenju postojećih zakona iz oblasti zaštite životne sredine i prirode predstavljaju jedan od glavnih izazova za obezbeđivanje efikasne ekološke pravde. Kako bi sistem bio efikasniji, razmišlja se o poboljšanju dostupnih mehanizma za otkrivanje i gonjenje za dela iz domena ekološkog kriminaliteta. Jedan od predloga je formiranje Nacionalnog koordinacionog organa za ekološku pravdu, kao mehanizma za stalnu i trajnu saradnju između javnih organa i Operativnih timova za intervencije u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova. Ako se ovaj predlog prihvati i ako budu formirani Operativni timovi (jedan centralni i osam regionalnih),²⁵ može se очekivati da će postojati dobar osnov za efikasnije funkcioniranje javnih organa putem međuinstitucionalne saradnje, koja obuhvata prikupljanje i razmenu podataka, finansijskih i ljudskih resursa i zajedničko postupanje u cilju prevencije i suzbijanja ekološkog kriminaliteta.

Podaci istraživanja u oblasti zaštite životne sredine

Rezultati istraživanja ekološke održivosti Skoplja ukazuju na alarmantnu situaciju u celoj zemlji. Studija za procenu ekološkog kapaciteta grada²⁶, primenom nacionalnih statističkih i drugih indikatora i međunarodnih metodologija procene, pokazala je da stanovnici Skoplja i okoline žive van granica ekološkog kapaciteta - procenjuje se da su te granice skoro trostruko prekoracene prema ukupnom broju građana koji žive u gradu i okolini. Glavni razlog

²⁴ The Roadmap for the Implementation of Environmental Policies. Dostupno na: https://cpia.mk/mk/патоказ-за-спроведување-на-политикит/_страници pristupljeno 8.9.2022.

²⁵ Infographic: National Coordinating Body for Environmental Justice and Operational Teams. Dostupno na: <https://cpia.mk/mk/инфографик-национално-координативно/>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

²⁶ Dostupno na: <https://drive.google.com/file/d/10dP0b9OkGWdQIAYds0lum7u8Yn6-xu6Z/view>, stranici pristupljeno 23.12.2022.

pretvaranja grada u opasno mesto za život, u kome se kvalitet ljudskog života višestruko smanjuje usled stalno zagađenog vazduha, zagušenosti prostora stambenim i drugim objektima, saobraćajne gužve, otpada, uništavanja zelenih površina i poljoprivrednog zemljišta je nepromišljena politika ravnomer-nog razvoja, ekocidna urbanizacija Skoplja i imigracioni stampedo iz drugih naselja, što vrši snažan pritisak na prirodne resurse (Blinkova Dončevska i dr., 2019: 381). Identifikovano je nekoliko problema u životnoj sredini koji zahtevaju preispitivanje javnih politika, čvrsta zakonska rešenja i doslednu primenu zakona (Environmental Statistics, 2021: 12).

U pripremi je nova Nacionalna strategija razvoja Republike Severne Makedonije 2021-2041²⁷, u kojoj životna sredina zauzima ključno mesto. Utvrđivanje trenutnog stanja neke zemlje najbolje se može predstaviti upoređivanjem sa drugim zemljama. Poređenje treba da se vrši na dosledan način. Istovremeno, neophodno je da razvoj države ide u pravcu održivog razvoja. Najbolji način da se sagleda održivi razvoj je da se poveže sa ciljevima održivog razvoja definisanim od strane sektora Ujedinjenih nacija za klimatske promene²⁸. Životna sredina se može povezati sa pet ciljeva održivog razvoja i u svakom od njih postoji veliki broj indikatora, od kojih se samo neki mogu dovesti u vezu sa životnom sredinom, konkretno sa podacima za Republiku Severnu Makedoniju. Na primer, šume su posebno važne za životnu sredinu sa dva aspekta – za apsorpciju emisije gasova staklene bašte, ali i sa aspektom biodiverziteta. Po šumovitosti ukupne teritorije Republika Severna Makedonija je skoro na istom nivou kao EU. I pored visokog procenta šumovitosti, zaštićena teritorija iznosi 12,5%, što je za 70% manje od EU. Emisije gasova staklene bašte iz sektora otpada (otpadne vode i odlaganje otpada) su porastu u Republici Severnoj Makedoniji. Jedan od razloga za to je nizak procenat reciklaže, koji iznosi 0,7% dok je u EU 48%. Što se tiče tretmana otpadnih voda, podaci pokazuju da u Republici Severnoj Makedoniji 90% otpadnih voda ima najmanje sekundarni tretman, ali činjenica da Skoplje još uvek nema postrojenje za prečišćavanje ukazuje da se ovaj procenat verovatno odnosi samo na uklanjanje otpadnih voda (što ne mora da znači i tretman). Sa druge strane, u EU se prečišćava 84% otpadnih voda. Veliki deo politika i mera potrebnih za prevazilaženje aktuelnih izazova u ovoj oblasti su:

²⁷ National Development Strategy, Dostupna na: <https://www.nrs.mk/>, stranici pristupljeno 12.10.2022.

²⁸ United Nations Climate Change. Dostupno na: <https://unfccc.int/>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

-
- Odvajanje ekonomskog rasta od emisije gasova staklene bašte
 - Smanjenje lokalnog zagađenja korišćenjem novih tehnologija
 - Povećanje udela obnovljivih izvora energije
 - Izgradnja regionalnih deponija
 - Smanjenje otpada koji se šalje na deponije (reciklaža)
 - Povećanje površina pod zaštićenim područjima, uz istovremeno obezbeđivanje ekonomskog rasta u tim područjima, i
 - Unapređenje dobrog upravljanja.

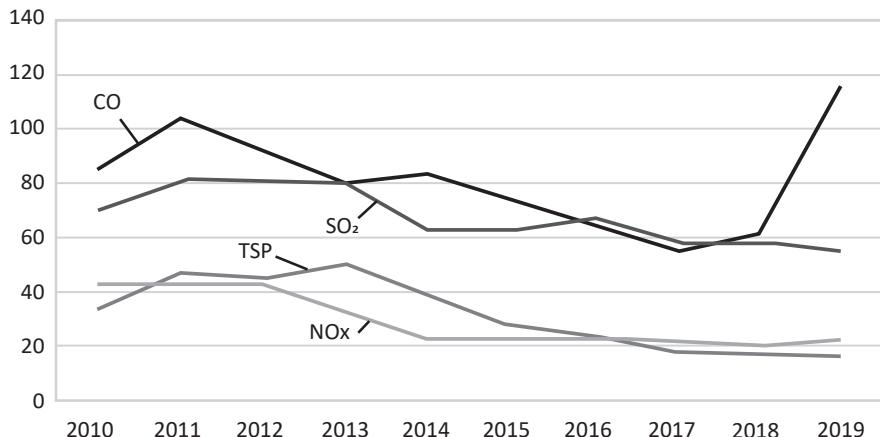
Podaci Državnog zavoda za statistiku

Podaci Državnog zavoda za statistiku (Environmental Statistics, 2021: 12) pokazuju da sektor životne sredine zahteva velike napore za koordinaciju, investicije i ogromne odgovornosti administracije na centralnom i lokalnom nivou. Pokazuju da je potrebno integriranje oblasti koje izazivaju oštećenje životne sredine, da mora da postoji zajednička odgovornost ukoliko se ne preduzmu dogovorene mere, uz istovremeno podsticanje svesti o svakodnevnim potrebama za aktivnu brigu o životnoj sredini. Identifikovani su i problemi koji se odnose na životnu sredinu u Republici Severnoj Makedoniji: nedostatak regionalnih integrisanih sistema za upravljanje čvrstim komunalnim otpadom i sistema za upravljanje posebnim vrstama otpada, uključujući i opasni otpad; nedovoljno razvijeni sistemi za prikupljanje i tretman kanalizacione vode; uspostavljanje integrisanog upravljanja rečnim slivom; zagađenje vazduha različitog intenziteta u različitim delovima zemlje; kontaminacija zemljišta koja rezultira proizvodnjom poljoprivrednih proizvoda neodgovarajućeg kvaliteta; problem u obezbeđivanju adekvatnog upravljanja prirodnim nasleđem. Pri tome, posebno se naglašava nedovoljno razvijen sistem monitoringa životne sredine.

Dostupni podaci nisu u skladu sa navedenim problemima s obzirom da iz Grafikona 1 i 2 proizlazi da Republika Severna Makedonija nema problema sa zagađenošću vazduha i da se kontinuirano smanjuje potrošnja supstanci koje oštećuju ozonski sloj. Grafikon 1 prikazuje trendove emisije štetnih gasova u periodu 2010-2019. godina, i to sumpor dioksida (CO_2), azotnih oksida (NO_x), ugljen monoksida (CO) i ukupnih suspendovanih čestica (TSP). Prikazani podaci pokazuju promenljiv trend emisije sumpor dioksida, sa generalno opadajućim trendom u periodu 2011-2017. i izraženim pikom i maksimumom rasta u 2019. godini. Azotne okside karakteriše smanjenje emisije tokom posmatranog

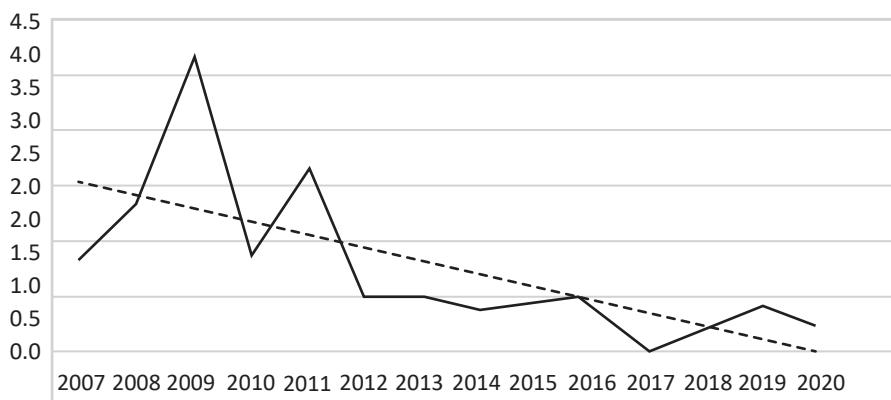
perioda, dok ugljen monoksid pokazuje promenljiv trend, sa očiglednim opadajućim karakterom u periodu 2016-2019., kao i ukupne suspendovane čestice, sa izraženim opadajućim karakterom u periodu 2013-2019. (Grafikon 1).

Grafikon 1. Podaci o zagađenosti vazduha (hiljadu t/godina)²⁹

Podaci prikazani u Grafikonu 2 pokazuju da je ukupna emisija supstanci koje oštećuju ozonski sloj u 2020. godini manja za 70,4% u odnosu na količinu zabeleženu u 2007. godini i iznosi 0,37 tona ODP/godišnje.

Grafikon 2. Ukupna emisija supstanci koje oštećuju ozonski sloj (ODP t/godina)

²⁹ Izvor za Grafikon 1 i 2: Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja - Vazduh. Dostupno na: https://www.moepp.gov.mk/wp-content/uploads/2021/01/2_0301_Vozduh.pdf, stranici pristupljeno 20.12.2022.

Ne postoji zvanična statistika koja se fokusira na obim i socio-demografske karakteristike žrtava i situacione karakteristike viktimizacije. Glavno ograničenje svih istraživanja o žrtvama ekološkog kriminaliteta je to što ne prate jedinstvenu metodologiju prikupljanja i analize podataka, pa su rezultati različiti. Imajući to u vidu, država bi u bliskoj budućnosti trebalo da usvoji jedinstvenu metodologiju za sistematsku analizu viktimizacije kriminalitetom uopšte, a posebno za specifične kategorije žrtava pojedinih oblika kriminala. Neophodno je unaprediti podršku i zaštitu žrtva ekološkog kriminaliteta (Lažetić, Gruevska Drakulevski, 2018).

Uvođenje ekocida u krivično zakonodavstvo Republike Severne Makedonije

U okviru Krivičnog zakonika Republike Severne Makedonije postoji posebna glava u kojoj su sadržana krivična dela protiv životne sredine i prirode vezana za zagađivanje životne sredine, vode, oštećenje ozonskog sloja, zaštitu životinjskog i biljnog sveta, nezakoniti lov i ribolov, mučenje životinje i slično.³⁰

Novi tekst Krivičnog zakonika uvodi nekoliko novih krivičnih dela, čime doprinosi podizanju svesti o neophodnosti zaštite, čuvanja i negovanja životne sredine. Po prvi se put uvodi krivično delo ekocid, za koje je predviđena kazna zatvora od 10 godina ili kazna doživotnog zatvora ukoliko neko postupa suprotno propisima, a sa namerom da prouzrokuje oštećenje životne sredine, ili ako neko preduzme ili propusti da preduzme određenu radnju pa je zbog toga nastala ozbiljna i široko rasprostranjena ili dugotrajna šteta za životnu sredinu.³¹ Novo krivično delo je i promena vodenog režima, kojim se kažnjava onaj koji suprotno propisima promeni ili poremeti vodni režim. Za ovo krivično delo je predviđena zatvorska kazna u trajanju do dve godine, a ako je to učinjeno u okviru područja koje je proglašeno za zaštićeno područje, propisana je zatvorska kazna od tri godine. Ako delo izvrši pravno lice, kažnjava se novčanom kaznom. U okviru novih krivičnih dela predviđa

³⁰ Službeni glasnik RSM, br. 37/96, 80/99, 4/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 7/08, 139/08, 114/09, 51/11, 135/ 11, 185/11, 142/12, 166/12, 55/13, 82/13, 14/14, 27/14, 28/14, 41/14, 115/14, 132/14, 160/14, 199/14, 196/15, 226/15, 97/17 i 248/18.

³¹ Verzija predloženih izmena je dostupna na sajtu Jedinstvenog nacionalnog elektronskog registra propisa – ENER: https://ener.gov.mk/Default.aspx?item=pub_regulation&subitem=view_reg_detail&itemid=74071, stranici pristupljeno 20.12.2022.

se i krivično delo neovlašćenog rada postrojenja, koje čini onaj ko suprotno zakonskim ovlašćenjima ili zabrani nadležnog organa, stavlja u upotrebu, radi na postrojenju koje koristi energiju ili stvara proizvode opasne po život i zdravlje ljudi ili kojom ugrožava životnu sredinu ili u kome se čuvaju opasni predmeti ili materije koje izvan postrojenja mogu trajnije ili u znatnoj meri izazvati ugrožavanje kvaliteta vazduha, vode i zemljišta, a za koje je propisana kazna zatvora od šest meseci do pet godina. Ako je učinilac pravno lice, kažnjava se novčanom kaznom. Zakonodavac, takođe, predviđa kažnjavanje novčanom kaznom ili zatvorom do tri godine lica koje, suprotno propisima, proizvodi buku, vibracije ili nejonizujuće zračenje i time stvara osećaj uzne-mirenosti ili ugrožava zdravlje ljudi. Ukoliko se, suprotno propisima, uništi ili izazove znatno pogoršanje boravišta zaštićenih životinja ili biljaka ili uništi ili izazove njihovo izumiranje, čini se krivično delo uništavanje boravišta, za koje je propisana kazna zatvora do tri godine.

U okviru celog poglavlja Krivičnog zakonika usmerenog na krivičnopravnu zaštitu životne sredine i prirode predlažu se veće zatvorske kazne, dok se pri-lično pojednostavljuje dokazivanje zagađivanja vazduha, vode, zemlje i pri-rode. Dovoljno je da postoji „zagađenje veće od dozvoljenog“ kako bi postojalo krivičnog dela. Time se rešava problem koji su imali inspektorи za životnu sredinu i organi krivičnog gonjenja, koji su do ovih zakonskih novina morali da tačno utvrde količinu zagađenja. Tako sada postoji krivična odgovornost za onoga koji ispušta otrovne ili izduvne gasove, materije ili jonizirajuće zra-čenje u vazduh, vodu ili zemljište, i to u najmanje duplo većoj količini od maksimalno dozvoljene, koja je propisana zakonom ili međunarodnim ugovorom ratifikovanim u saglasnosti sa Ustavom Republike Severne Makedonije, i on se može kazniti kaznom zatvora od jedne do tri godine. Ako je količina pet ili više od pet puta veća od maksimalno dozvoljene, poošttrava se kaznena politika i propisana je kazna od jedne do pet godina zatvora. Ukoliko se navedenim delima izazove ozbiljna opasnost za život ili zdravlje ljudi ili uništavanje biljnog ili životinjskog sveta većeg obima ili retkih vrsta biljaka ili životinja, učinilac se može kazniti zatvorskom kaznom od tri do deset godina. Krivična odgovornost propisuje se ne samo za pojedince, već i za vlasnike fabrika i odgovorne osobe. Naime, službeno ili odgovorno lice u preduzeću ili fabrici, koje nepoštovanjem propisa o zaštiti životne sredine ne postavi uređaje za prečišćavanje ili dozvoli izgradnju, rad ili korišćenje objekta koji zagađuje životnu sredinu ili na drugi način ne preduzima mere za sprečavanje ili onemogućavanje zagađivanja

vazduha, zemljišta, vode ili za sprečavanje buke koja prelazi dvostruko dozvoljenu granicu, može se kazniti zatvorom od jedne do pet godina zatvora. Ako se ovakvim ponašanjem izazove teška opasnost po život ili zdravlje ljudi ili uništavanje životinjskog ili biljnog sveta većeg obima ili retke vrste biljaka ili životinja, predviđena je stroža zatvorska kazna u trajanju od četiri do deset godina. Posebno je propisana i odgovornost za oštećivanje ozonskog sloja, pa se novčanom kaznom ili kaznom zatvora od tri meseca do pet godina može kazniti onaj ko suprotno propisima proizvodi, uvozi, izvozi, stavlja u promet ili koristi nedozvoljene supstance koje oštećuju ozonski sloj. Ako je ovo krivično delo učinjeno iz nehata postoji krivična odgovornost, ali je propisana blaža kazna - novčana kazna ili kazna zatvora do jedne godinu.

Izazovi sudske zaštite prava na zdravu životnu sredinu

Životna sredina je svrstana u osnovne vrednosti propisane u članu 8 Ustava Republike Severne Makedonije. Zaštita životne sredine je decentralizovana amandmanima iz 2001. godine, nakon čega je postala odgovornost opština da odlučuju o urbanističkom i ruralnom planiranju, zaštiti okoline, lokalnom ekonomskom razvoju, finansiranju, ostvarivanju komunalnih delatnosti i slično. Ustavno-pravni kontekst zaštite prirode i životne sredine i prava čoveka na zdravu životnu sredinu ne može ostati u postojećim okvirima. Neophodne su suštinske ustavne reforme, zakonske promene i stvaranje efikasnih institucija za njihovu primenu, kao i korenite promene uloge Ustavnog suda u zaštiti životne sredine i prava pojedinca na zdravu životnu sredinu (Kambovski, Mujoska Trpevska, 2022). Međunarodno prihvaćene ideje ukazuju da svako ljudsko pravo (građansko, političko, socijalno, ekonomsko) generiše najmanje četiri nivoa dužnosti za državu: poštovanje, zaštitu, promovisanje i ispunjenje (May, Daly, 2019). Oblici sudske zaštite u komparativnom pravu, generalno, mogu se podeliti u tri grupe: a) države u kojima postoji *actio popularis* ili tužba radi zaštite javnog interesa (Srbija, Hrvatska, Holandija, Portugalija); b) države u kojima postoji tzv. *class action*, gde tužbu podnosi jedan ili više predstavnika grupe i oni vode postupak u ime čitave grupe (Engleska, Finska, Švedska) i c) države kojima postoji tzv. organizacijska tužba, koju podnosi udruženje građana zbog zaštite kolektivnih prava i interesa (Francuska) (Petrović i dr., 2018).

Tumačenje Komiteta Ujedinjenih nacija za ljudska prava u odnosu na ostvarivanje prava na životnu sredinu je prilično restriktivno obzirom da je potrebno da rizik za život bude realan i neposredan, tužilac mora biti lično oštećen aktivnostima koji ugrožavaju životnu sredinu i moraju se obezbediti dokazi koje su radnje dovele do zagađenja životne sredine.

Zakonom o životnoj sredini³² uređuju se prava i obaveza države, opštine, pravnih i fizičkih lica u odnosu na obezbeđivanje uslova za zaštitu i unapređenje životne sredine. Sve mere i radnje u ovoj sferi spadaju u javni interes. Za štetu pričinjenu životnoj sredini odgovorno je svako pravno ili fizičko lice (u daljem tekstu: lice) koje obavlja profesionalnu delatnost i koje je obavljanjem te delatnosti prouzrokovalo štetu po životnu sredinu, odnosno, neposrednu pretnju od štete po životnu sredinu. Lice je odgovorno ako: 1) nije preduzelo potrebne preventivne mere; 2) nije preduzelo potrebne mere za sanaciju i 3) nije obavestilo nadležni organ o opasnosti od štete po životnu sredinu, koja može nastati uprkos preuzetim merama ili o pričinjenoj šteti (čl. 157, st. 5). Ako ekološka šteta još nije nastala, a postoji neposredna opasnost od nastanka štete, lice je dužno da odmah i bez odlaganja preduzme sve potrebne mere da spreči nastanak ekološke štete. Ako lice ne izvrši obavezu, preventivne mere preuzima organ državne uprave nadležan za poslove životne sredine, o trošku lica.

Pravni okvir u Republici Severnoj Makedoniji još uvek ne predviđa poseban zakon o naknadi štete žrtvama ekoloških krivičnih dela, što bi trebalo obezbediti *de lege ferenda* (slično kao i u slučaju donošenja novog zakona koji reguliše pravo na novčana naknada za žrtve krivičnih dela nasilja). Makedonski sudovi nisu dovoljno senzibilisani za postupanje u predmetima po tužbi za zaštitu životne sredine. Postoji više razloga koji stvaraju dileme: ko ima aktivni legitimitet da podnese tužbu, da li je medicinska dokumentacija obavezna u prilogu tužbe, koje dijagnoze se mogu smatrati povezanim sa zagađenjem, ali i dileme u odnosu na subjekat koji ima pasivni legitimitet, koji može biti tužen: fizička i pravna lica, država, ministarstvo koje je državni organ a ne pravno lice, organ koji omisivnim ponašanjem nije prevenirao posledice i slično. Glavni problem je prošireno shvatanje da sudska zaštita sledi samo u slučaju ekološke nesreće, a da ekološka šteta ili zagađivanje nije dovoljan osnov za tužbu. Razlog svega ovoga jeste insistiranje suda da je potrebno dokazati

³² Službeni glasnik RSM, br. 53/05, 81/05, 24/07, 159/08, 83/09, 48/10, 124/10, 51/11, 123/12, 93/13, 187/13, 42/14, 44/15, 129/15, 192/15, 39/16 i 99/18.

uzročno-posledičnu vezu, odnosno da je zdravlje narušeno zbog zagađenja. U periodu od 2017. do 2021. godine pravnosnažnim sudskim presudama obuhvaćena su sledeća krivična dela protiv životne sredine³³: a) 56 presuda za usurpaciju nepokretnosti (čl. 225 KZ); b) 20 presuda za nedozvoljen lov i ribolov (čl. 228 i 229 KZ); c) šest presuda za nezakonitu eksploataciju mineralnih sirovina (čl. 225-a); d) osam presuda za mučenje životinja (čl. 233 KZ); e) tri presude za uništavanje šuma (čl. 226 KZ) i f) jedna presuda zbog ugrožavanja životne sredine i prirode otpadom (čl. 230 KZ). Od novijih slučajeva izdvaja se prekršajni novčani nalog i kazna od 88 hiljada evra za nelegalno odlaganje otpada u Skoplju.³⁴ Sa novim dužnostima Inspektorata za životnu sredinu grada Skoplja, očekuje se sistemsko rešenje, po kome svi moraju da poštuju zakone koji će se sprovoditi neselektivno.

Kada je građanska zaštita u pitanju, sudovi smatraju da se može odlučivati samo ako je pravo na zdravu životnu sredinu predviđeno u članu 43 Ustava Republike Severne Makedonije osnov tužbe zbog toga što ove tužbe spadaju u okvir sporova za osnovna prava i obaveze čoveka i građanina. Ako postoji zagađenost iznad dozvoljene vrednosti, tj. povreda prava na zdravu životnu sredinu, sud postupa u skladu sa Zakonom o sudovima (čl. 4, st. 1, alineja 1)³⁵, obzirom da je u članu 1 Zakona o parničnom postupku³⁶ propisano da se njime uređuju pravila postupanja na osnovu kojih sud raspravlja i odlučuje o sporovima za osnovna prava i obaveze čoveka i građanina. Naime, građanski sud može jedino utvrditi povredu prava na zdravu životnu sredinu, ali kada je tužba zasnovana na pravu iz člana 43 Ustava Republike Severne Makedonije, a ne kao deo Ustava Republike Severne Makedonije. Udruženja građana imaju status pravnih lica i mogu se pojaviti kao stranke u parničnom postupku.³⁷ Kada je neko iz državnog organa ugrozio životnu sredinu, obzirom da državni organi nemaju pravni subjektivitet, uvek se kao tužena strana navodi država.

Ako se prate regionalna iskustva, trebalo bi prihvatići kao osnovano rešenje da se tužba za ostvarivanje zaštite od štete u okviru obligacionog prava

³³ Videti: Macedonian Academy of Sciences and Arts – MASA. Dostupno na: <http://manu.edu.mk/платформа-за-еколошка-правда/>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

³⁴ Akademik (2021, 15. decembar) Grad Skoplje neće tolerisati bilo koje fizičko ili pravno lice koje zagađuje životnu sredinu i time utiče na zagađenje vazduha, zemljišta i vode, i svesno ugrožava zdravlje i život građana Skoplja. Dostupno na: <https://akademik.mk/kazna-od-88-iljadi-evra-za-nelegalno-frlane-otpadi-vo-skopje/>, stranici pristupljeno 15.11.2022.

³⁵ Službeni glasnik RSM, br. 58/06, 62/06, 35/08, 150/10, 83/18, 198/18 i 96/19.

³⁶ Službeni glasnik RSM, br. 79/2005, 110/2008, 83/2009, 116/2010 i 124/2015.

³⁷ Zakon o udruženjima i fondacijama, Službeni glasnik RSM, br. 52/10, 135/11 i 55/16.

posmatra kao *actio popularis* (Petrović i dr., 2018): Popularna tužba sadrži dva osnovna aspekta: jedan – vezan za aktivni legitimitet, koji ima svaki član određene zajednice; i drugi – vezan za cilj, a to je zaštita javnog interesa.³⁸ Ovom se tužbom napada objektivna odgovornost zbog „rizika koji je na putu da se realizuje”, pa se može smatrati da obligaciono pravo ima duplu funkciju: preventivnu i posledično-restitutivnu (Szalma, 2009: 33-53). U makedonskom Zakonu o obligacionim odnosima³⁹ (čl. 143) predviđena je pomenuta mogućnost podnošenje zahteva za uklanjanje opasnosti od štete, te svako može zahtevati od drugog da ukloni izvor opasnosti od koje preti značajna šteta njemu ili neograničenom broju osoba, ili da se uzdrži od radnje koja može prouzrokovati uzne-mirenje ili opasnost od štete. Sud u ovakvim slučajima treba da naredi predu-zimanje svih potrebnih mera i radnji kako bi se onemogućila šteta ili uznemiri-vanje. Ostaju dileme u odnosu na to ko može tražiti izvršenje presude suda u ovim slučajima - da li je ovlašćen samo podnositelj tužbe ili bilo koja osoba koja smatra da spada u tzv. neodređeni broj osoba, kao i u odnosu na pitanje kakva prava imaju druge osobe i da li one mogu ponovo podneti tužbu po istom osnovu ili se smatra da odluka o podnetoj tužbi ima efekat *res judicata*.

Što se upravne zaštite tiče, uzimajući u obzir nadležnosti upravnih sudova prema Zakonu o upravnim sporovima,⁴⁰ u okviru upravnog spora obezbeđuje se sudska zaštita prava i interesa protiv pojedinačnih upravnih akata i radnji javnih organa. Proizlazi da ova oblast nudi najširu mogućnost kada je u pitanju zaštita životne sredine. Osnovni problem u okviru upravno-sudske zaštite je činjenica da se nedonošenje nekog dokumenta ne smatra „radnjom” i takve se tužbe odbijaju kao neosnovane. Zbog ovakvog shvatanja obuhvata „rad-nje” ostaju neuspešni pokušaji za zaštitu životne sredine.

Da je sudska zaštita izazov koji traži dalju analizu i drugačija shvatanja proizlazi i iz slučajeva iz sudske prakse. U jednom postupku zbog zagađenja životne sredine, tužba je bila odbijena zbog tehničkih propusta, iako je cela država bila upoznata da se radi o ozbilnjom slučaju zagađenja. Slično, u dru-gom slučaju osnovni sud je odbacio tužbu zato što je tužilac tražio zaštitu prava na zdravu životnu sredinu kao osnov vrednost, a ne kao ustavno pravo. Konačno, u jednom slučaju je tužba zbog nepreduzimanja mera za sprečavanje

³⁸ Oxford Public International Law. Dostupno na: <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law-mpeipro/e1167.013.1167/law-mpeipro-e1167>, stranici pristupljeno 10.9.2022.

³⁹ Službeni glasnik RSM, br. 18/01, 04/02, 05/03, 84/08, 81/09, 161/09 i 123/13).

⁴⁰ Službeni glasnik RSM, br. 96/2019.

zagađivanja vazduha bila odbačena zato što je tužilac zahtevaо da sud utvrdi činjenice, a ne da se utvrdi postojanje nekog prava ili pravnog odnosa.⁴¹

Zaključak

Suočavanje sa klimatskim promenama i ekološkim problemima mora poći od prihvatanja stava da je ekološka kriza jednako bitna kao ekomska, politička ili zdravstvena kriza, na koje je obično fokusiran naš politički i pravni aparat. Ima toliki obim da prevazilazi nivo prava na zdravu životnu sredinu kao individualnog prava i ne može se meriti samo iz ugla konkretno utvrđenih slučajeva njegovog kršenja. Posledice, vidljive na svim stranama, ne mogu se opravdati ostvarivanjem nekih viših ekonomskih, društvenih ili drugih ciljeva, kao što su ekomske koristi od ubrzanog ekonomskog razvoja po cenu bezobzirnog uništavanja životne sredine.

Zaštita i unapređenje životne sredine preko istovremenog ostvarivanja prava građana na zdravu životnu sredinu, predstavljaju mere i radnje javnog interesa, a za njihovo ostvarivanje i poštovanje nadležni subjekti su država, opštine, pravna i fizička lica. Neophodna je reforma pravnog okvira sa ciljem unapređenja međuinstitucionalnih odnosa i podela nadležnosti i odgovornoštiti između subjekata. Pri tome, opravdane su dileme oko efikasnosti države i njenih institucija u očuvanju i zaštiti životne sredine. Statistički podaci jasno ukazuju na poražavajuće činjenično stanje u odnosu na visoki nivo zagađenosti ambijentalnog vazduha, zemljišta i vode, kriminalnu urbanizaciju, uzurpaciju javnih prostora i dobra za opštu upotrebu. Evidentan je nedostatak regionalnih integrisanih sistema upravljanja otpadom, nedovoljno je razvijen sistem upravljanja kanalizacionim vodama, prisutno je veliko zagađenje vazduha, uz istovremeni nedostatak sistema monitoringa za zaštitu životne sredine. Zbog svega navedenog, zelena viktimologija je našla svoje mesto u Republici Severnoj Makedoniji, ali je još uvek nedovoljno razvijena i nedovoljno se ukazuje na mogućnosti zaštite prava građana u odnosu na prirodu i životnu okolinu.

Nevladine organizacije su glavni pokretači važnih pitanja, podizanja javne svesti, podrška su naučnim institucijama i Ministarstvu životne sredine.

⁴¹ Više o tome videti na sajtu MYLA: <https://myla.org.mk/pravo-na-zivotna-sredina/>, stranici pristupljeno 20.12.2022. i u Akademik (2021).

Nastoje da pronađu način kako bi se obezbedio održiv pristup u sprovođenju zahteva i postavljanja prioriteta u pogledu zaštite životne sredine.

Pored rada na brojnim analizama, podizanju svesti i definisanju prioriteta, Republika Severna Makedonija pravi ozbiljan korak napred inkriminisanjem krivičnog dela ekocida, ali i dopunom krivičnih dela kojima se obezbeđuje krivičnopravna zaštita životne sredine, čime je zakonodavac jasno izrazio svoju zabrinutost zbog stanja u državi u ovoj oblasti i nedovoljnih mehanizam za zaštitu životne sredine. U tom smislu, kako bi inkriminacije bile efikasne, predlaže se formiranje posebnih organa, u vidu Nacionalnog koordinacionog tela za ekološku pravdu i Operativnih interventnih timova. Izazovi koji se javljaju sa aspekta sudske zaštite prava na zdravu životnu sredinu, bez obzira da li je reč o krivičnom, građanskom ili upravnom postupku, ostaju da budu razrešeni. Podizanje javne svesti verovatno će doprineti većoj senzibilnosti sudova kada postupaju po tužbama za zaštitu životne sredine.

Analiza sudske prakse je važan metod utvrđivanja pravilnih i nepravilnih postupanja, tumačenja pravnih normi i argumenata za odbacivanje tužbe, sa ciljem sagledavanja aspekata koje bi trebao rešiti, zakonskim izmenama, ali i putem pravilnog tumačenja zakonskih odredbi. S obzirom da u Republici Severnoj Makedoniji ne postoji ustavna tužba, aspekti ustavne zaštite nisu bili uopšte u okviru analize postojećih mogućnosti zaštite, ali *pro futuro* i ovo pitanje treba razmotriti.

Literatura

Andreevski, M., Mukaetov, D., Poposka, H. (2019) Kontaminacija zemljišta i poljoprivrednih kultura u Velesu i okolini i moguća rešenja [na makedonkom jeziku]. U: V. Matevski, K. B. Andonovska (ur.) *Zagađenje gradova u Republici Makedoniji: Koja su rešenja?*. Skoplje: MANU, str. 203-222.

Bačanović, O. (2012) Razvoj viktimalogije u Makedoniji. *Temida*, 2 str. 135-150. <https://doi.org/10.2298/TEM1202135B>

Blinkova D. M., Dimitrova F. T., Macanovski, I., Milanović, V., Dudanova L. G. (2019) *Procena ekološkog kapaciteta grada Skoplja kao pokazatelj održivosti grada* [na makedonkom jeziku]. U: V. Matevski, K. B. Andonovska (ur.) *Zagađenje gradova u Republici Makedoniji: Koja su rešenja?*. Skoplje: MANU, str. 381-396.

-
- Council of Europe (2012) *Manual on Human Rights and Environment* (2nd ed.). Strasbourg: Council of Europe.
- Doerner, G. W., Lab, P. S. (2012) *Victimology* (6th ed.). Amsterdam: Elsevier, Inc.
- Faust, K., Carlson, S. (2011) Devastation in the Aftermath of Hurricane Katrina as a State Crime: Social Audience Reactions. *Crime, Law and Social Change*, 1, str. 33–51. doi.org/10.1007/s10611-011-9268-7
- Hall, M. (2013) *Victims of Environmental Harm: Rights, Recognition and Redress under National and International Law*. London: Routledge.
- Hall, M. (2014) Environmental Harm and Environmental Victims: Scoping Out a 'Green Victimology'. *International Review of Victimology*, 1, str. 129-143. doi.org/10.1177/0269758013508682
- Kambovski V., Mujoska T. E. (2022) *Uloga ustavnih sudova u zaštiti životne sredine i prava na zdravu životnu sredinu* [na makedonkom jeziku]. Skoplje: CPIA.
- Krivični zakonik, Službeni list RM, br. 37/96, 80/99, 4/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 7/08, 139/08, 114/09, 51/11, 135/ 11, 185/11, 142/12, 166/12, 55/13, 82/13, 14/14, 27/14, 28/14, 41/14, 115/14, 132/14, 160/14, 199/14, 196/15, 226/15, 97/17 i 248/18.
- Lažetić, G., Gruevska D. A. (2019) Viktimologija u Republici Severnoj Makedoniji. *Makedonski časopis za krivično pravo i kriminologiju*, 27, str. 1-27.
- May, R. J., Daly, E. (2019) *Global Judicial Handbook on Environmental Constitutionalism*. New York: United Nations Environment Program (UNEP).
- Mendelsohn, B. (1976) Victimology and Contemporary Society's Trends. *Victimology*, 1, str. 8-28.
- Mitkova, T., Manasievska S. S. (2019) Uticaj zagađenja na poljoprivrednu proizvodnju u urbanim i prigradskim sredinama sredine i mogućnost proizvodnje kvalitetne i bezbedne hrane. U: V. Matevski, K. B. Andonovska (ur.) *Zagađenje gradova u Republici Makedoniji: Koja su rešenja?* Skoplje: MANU, str. 187-202.
- Petrović, V., Nikolić, N., Radonjić, A., Stjelja, I. (2018) *Ekološka tužba-pravo svih nas da zaštitimo životnu sredinu-Priručnik sa preporukama*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Sohn B. L. (1973) The Stockholm Declaration on the Human Environment. *Harvard International Law Journal*, 3, str. 423-515.
- Stafilov, T., Šain, R. (2019) Zagađenje životne sredine u urbanim sredinama u Republici Makedoniji kao rezultat industrijske aktivnosti. U: V. Matevski, K. B.

Gordana Lažetić, Elena Mujoska Trpevska Izazovi zaštite životne sredine u Republici Severnoj Makedoniji

Andonovska (ur.) *Zagađenje gradova u Republici Makedoniji: Koja su rešenja?*. Skoplje: MANU, str. 153-176.

Szalma, J. (2009) Obligacionopravna zaštita životne sredine. *Zbornik radova Pravnog fakulteta Novom Sadu*, 2, str. 33-53.

von Hentig, H. (1940) Remarks on the Interaction of Perpetrator and Victim. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 3 str. 303-309.

Zakon o obligacionim odnosima, Službeni glasnik RSM, br. 18/01, 04/02, 05/03, 84/08, 81/09, 161/09 i 123/13.

Zakon o parničnom postupku, Službeni glasnik RSM, br. 79/2005, 110/2008, 83/2009, 116/2010 i 124/2015.

Zakon o sudovima, Službeni glasnik RSM, br. 58/06, 62/06, 35/08, 150/10, 83/18, 198/18 i 96/19.

Zakon o udruženjima i fondacijama, Službeni glasnik RSM, br. 52/10, 135/11 i 55/16.

Zakon o upravnim sporovima, Službeni glasnik RSM, br. 96/2019.

Zakon o životnoj sredini, Službeni glasnik RSM, br. 53/05, 81/05, 24/07, 159/08, 83/09, 48/10, 124/10, 51/11, 123/12, 93/13, 187/13, 42/14, 44/ 15, 129/15, 192/15, 39/16 i 99/18.

White, R. (2008) Depleted Uranium, State Crime and the Politics of Knowing. *Theoretical Criminology*, 1, str. 31-54.

White, R. (2015) Environmental Victimology and Ecological Justice. U: D. Wilson, S. Ross (ur.) *Crime, Victims and Policy*. London: Palgrave Macmillan, str. 33-52.

Williams, C. (1996) An Environmental Victimology. *Social Science*, 1, str. 16–40.

Internet izvori

Akademik (2019, 31. oktobar) Mladi pravnici su podneli tužbu Građanskom sudu zbog zagađenja vazduha [na makedonskom jeziku]. Dostupno na: <https://akademik.mk/mladite-pravnitsi-podnesoa-tuzhba-pred-graganskiot-sud-za-aerozagaduvaneto/>, stranici pristupljeno 20.12.2022.

Akademik (2021, 15. decembar) Grad Skoplje neće tolerisati bilo koje fizičko ili pravno lice koje zagađuje životnu sredinu i time utiče na zagađenje vazduha, zemljišta i vode, i svesno ugrožava zdravlje i život građana Skoplja [na makedonskom jeziku]. Dostupno na: <https://akademik.mk/kazna-od-88-iljadi-evra-za-nelegalno-frlane-otpad-vo-skopje/>, stranici pristupljeno 15.11.2022.

Centar za strateška istraživanja u okviru MANU [na makedonskom jeziku]. Dostupno na: <http://strategiski.manu.edu.mk/за-центарот/>, stranici pristupljeno 29.8.2022.

Center for legal research and analysis. Dostupno na: <https://cpia.mk/mk/>, stranici pristupljeno 29.8.2022.

Center for legal research and analysis (2021) Analysis of Gaps and Shortcomings – Challenges and Opportunities for the Institutional and Legal Framework of The Environment. Skoplje: Center for legal research and analysis. Dostupno na: <https://cpia.mk/mk/анализа-на-празнини-и-недостатоци-пре/>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention), 25.6.1998. Aarhus. Dostupno na: <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>, stranici pristupljeno 29.8.2022.

Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment, 21.6.1993. Lugano. Dostupno na: <https://rm.coe.int/168007c079>, stranici pristupljeno 5.9.2022.

Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law, 4.11.1998. Strasburg. Dostupno na: <https://huespedes.cica.es/>, stranici pristupljeno 29.8.2022.

Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, 16.6.1972. Stockholm. Dostupno na: <http://www.un-documents.net/unchedec.htm>, stranici pristupljeno 10.10.2022.

Jedinstveni nacionalni elektronski registar propisa – ENER [na makedonskom jeziku]. Dostupno na: https://ener.gov.mk/Default.aspx?item=pub_regulation&subitem=view_reg_detail&itemid=74071, stranici pristupljeno 20.12.2022.

EnviCrimeNet Intelligence Project on Environmental Crime Report on Environmental Crime in Europe. Dostupno na: <https://www.europol.europa.eu>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

Environmental Statistics, 2021. Dostupno na: <https://www.stat.gov.mk/PrikaziPublikacija.aspx?id=20&rbr=847>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

Framework Principles on Human Rights and the Environment (2018). Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en>, stranici pristupljeno 6.9.2022.

Infographic: National Coordinating Body for Environmental Justice and Operational Teams. Dostupno na: <https://cpia.mk/mk/инфографик-национално-координативно/>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

Macedonian Academy of Sciences and Arts - MASA. Dostupno na: <http://manu.edu.mk/платформа-за-еколошка-правда/>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

Gordana Lažetić, Elena Mujoska Trpevska Izazovi zaštite životne sredine u Republici Severnoj Makedoniji

Macedonian Young Lawyers Association - MYLA. Dostupno na: <https://myla.org.mk/>, stranici pristupljeno 29.8.2022.

MYLA. Environmental Rights. Dostupno na: <https://myla.org.mk/pravo-na-zivotna-sredina/>, stranici pristupljeno 20.12.2022.

Ministartsvo životne sredine i prostornog planiranja - Nacionalno zakonodavstvo [na makedonskom jeziku]. Dostupno na: <https://www.moepp.gov.mk/регулатива/национално-законодавство/>, stranici pristupljeno 29.8.2022.

Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja – Vazduh [na makedonskom jeziku]. Dostupno na: https://www.moepp.gov.mk/wp-content/uploads/2021/01/2_0301_Vozduh.pdf, stranici pristupljeno 20.12.2022.

National Development Strategy. Dostupno na: <https://www.nrs.mk/>, stranici pristupljeno 12.10.2022.

North Macedonia 2020 Report. Dostupno na: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2020-10/north_macedonia_report_2020.pdf, stranici pristupljeno 8.9.2022.

North Macedonia 2021 Report. Dostupno na: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2021-10/North-Macedonia-Report-2021.pdf>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

Oxford Public International Law. Dostupno na: <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law-mpeipro/e1167.013.1167/law-mpeipro-e1167>, stranici pristupljeno 10.9.2022.

Platforma za ekološku pravdu [na makedonskom jeziku]. Dostupno na: <http://manu.edu.mk/платформа>, stranici pristupljeno 29.8.2022.

Policy Paper: How to Achieve Efficient and Effective Environmental Justice? Dostupno na: <https://cpia.mk/wp-content/uploads/2021/10/144.pdf>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

Pravna zaštita prirode i životne sredine i sudska zaštita na pravo na zdravu životnu sredinu [na makedonskom jeziku]. Dostupno na: <http://strategiski.manu.edu.mk/расправа-правна-защита-на-природат/>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

Report of the Special Rapporteur on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment, A/HRC/37/59. Dostupno na: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/017/42/PDF/G1801742.pdf?OpenElement>, stranici pristupljeno 6.9.2022.

Robinson, D. (2022, 3. septembar) 13 Biggest Environmental Problems of 2022. Dostupno na: <https://earth.org/the-biggest-environmental-problems-of-our-lifetime>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

Studija za procenu ekološkog kapaciteta grada Skoplja [na makedonskom jeziku]. Skoplje: Institut za istraživanje životne sredine, građevinarstvo i energetiku. Dostupno na: <https://drive.google.com/file/d/10dP0b9OkGWdQIAYds0lum7u8Yn6-xu6Z/view>, stranici pristupljeno 23.12.2022.

The Center for Legal Research and Analysis – CPIA. Dostupno na: <https://cpia.mk/mk/projects/воспоставување-ефикасна-и-ефективна/>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

The Roadmap for the Implementation of Environmental Policies. Dostupno na: <https://cpia.mk/mk/патоказ-за-спроведување-на-политикит/>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

The Single European Act. Dostupno na: <https://www.europarl.europa.eu/>, stranici pristupljeno 5.9.2022.

United Nations Climate Change. Dostupno na: <https://unfccc.int/>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

Ustav Republike Severne Makedonije. Dostupno na: <https://www.sobranie.mk/ustava-na-rm.nspx>, stranici pristupljeno 20.12.2022.

Wienhues, A. (2020, 6. oktobar) *What is Ecological Justice, and Why Does it Matter Today? Transforming Society*. Dostupno na: <https://www.transformingsociety.co.uk/2020/10/06/what-is-ecological-justice-and-why-does-it-matter-today/>, stranici pristupljeno 8.9.2022.

GORDANA LAŽETIĆ*

ELENA MUJOSKA TRPEVSKA

The Challenges of Environmental Protection in the Republic of North Macedonia

Dealing with climate change and environmental issues must begin with the acceptance of the position that the environmental crisis is equivalent to the economic, political, or health crisis, which is typically the focus of our political and legal apparatus. It has such a broad scope that it exceeds the level of the individual right to a healthy environment and cannot be measured solely

* Dr Gordana Lažetić is a Full Professor at the Faculty of Law "Iustinianus Primus" Skoplje, Saint Cyril and Methodius University, Republic of North Macedonia. E-mail: gordana2206@gmail.com. Dr Elena Mujoska Trpevska is an Assistant Professor and a Senior Research Associate at the Centre for Strategic Research in the Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skoplje, Republic of North Macedonia. E-mail: emujoska@manu.edu.mk.

through the lens of concretely determined cases of violation. Its visible consequences cannot be justified by achieving some higher economic, social, or other goals, such as, first and foremost, economic benefits from accelerated economic development at the expense of reckless environmental destruction.

Numerous laws and regulations in the Republic of North Macedonia cover almost every aspect of the environment. However, some of them are considered outdated and unsuitable for the country's current situation. Another perceived weakness of the environmental legal framework is the lack of implementation as a result of the institutional division of state authorities responsible for enforcement and insufficient personnel and technical resources in local administration and inspection services. It is encouraging that the entire environmental legislation is being revised and perceived flaws are being addressed. Despite the beginning of the process of enacting new or amending existing laws for specific areas of environmental protection, many open questions remain in key areas as well as strategic goals and policies.

This paper begins with an overview of the most important international standards as well as an introduction to green victimology specifics. Then the level of developed environmental awareness in the Republic North Macedonia is assessed through statistical data analysis. The authors specifically mention *ecocide* as a separate offence in the Criminal Code, among other novelties. The last part of the article is dealing with dilemmas regarding judicial protection of the right to protection of the environment, using examples from Macedonian judicial practice, they discuss the difficulties in judicially protecting the right to a healthy environment.

Keywords: environmental crime, environment, green victimology, ecocide, Republic of North Macedonia.

TEMIDA

2022, vol. 25, br. 3, str. 309-329

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2203309M>

Pregledni rad

Primljeno: 8.11.2022.

Odobreno za štampu: 26.12.2022.

Dečija okrutnost prema životinjama – Specifičnosti, rizični faktori, mogućnosti prevencije¹

MARIJA MARKOVIĆ*

Okrutnost prema životinjama predstavlja složen fenomen koji izaziva negativne posledice kako po životinje, tako i po decu koja su sklona takvom ponašanju. Pravovremena i adekvatna reakcija ključnih aktera koji imaju uticaja na odrastanje dece, kao i onih koji su nadležni za zaštitu žrtava, neophodna je za sprečavanje nepovoljnih ishoda i po žrtve i po učinioce. Rad ima za cilj ukazivanje na specifičnosti okrutnosti prema životinjama, teorijska objašnjenja ovog fenomena, kao i na rizične i povezane faktore koji su od značaja za razumevanje datog fenomena. Posebna pažnja je usmerena na sagledavanje mogućnosti preventivnog delovanja u cilju sprečavanja i suzbijanja okrutnosti prema životinjama.

Ključne reči: deca, okrutnost prema životinjama, rizični faktori, prevencija.

Uvod

Nasilje prema životinjama predstavlja važan društveni problem, koji može biti posebno problematičan kada se deca javljaju kao učinioci. Takvo ponašanje ukazuje da je potrebna adekvatna reakcija nadležnih institucija, kako bi se sprečili negativni efekti po životinje kao žrtve, ali i po decu kao učinioce. Okrutnost prema životinjama se definiše kao „postupanje

¹ Rad je rezultat rada na projektu *Afirmacija pedagoške teorije i prakse u savremenom društvu*, koji implementira Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu (br. 300/1-14-5-01). Projekat je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-68/2022-14/200165).

* Dr Marija Marković je vanredna profesorka na Departmanu za pedagogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: marija.markovic@filfak.ni.ac.rs

prema životinjama koje uzrokuje neopravdanu, neizazvanu patnju ili štetu (uključujući smrt)" (Vaughn i dr., 2009: 1213). Među najčešće citiranim definicijama okrutnosti prema životinjama je ona u kojoj je ovaj pojam definisan kao „društveno neprihvatljivo ponašanje koje namerno izaziva nepotreban bol, patnju ili uznemirenost i/ili smrt životinje" (Ascione prema Gullone, 2012: 11). Ova definicija uzima u obzir kulturne varijacije i društveno prihvatljive prakse, kao što su legalizovani lov, određene veterinarske i poljoprivredne prakse i slično (Muscari, 2004). Sa ove tačke gledišta, okrutnost prema životinjama je svaki čin ili propust koji doprinosi bolu, patnji ili neprirodnoj smrti životinja ili koji na drugi način ugrožava njihovu dobrobit (Beirne prema Longobardi, Badenes-Ribera, 2019: 201). Sličnu definiciju daje i Gullone (2012: 12), koji okrutnost prema životinjama određuje kao „ponašanje koje pojedinac izvodi repetitivno i proaktivno sa svesnom namerom da nanese štetu (bol, patnju, uznemirenost i/ili smrt) životinji uz razumevanje da životinja nastoji da izbegne tu štetu". Dakle, ponavljanje takvog neadekvatnog ponašanja, a ne pojedinačni izolovani činovi nasilja prema životinjama, predstavlja odrednicu okrutnosti prema životinjama (Gullone, 2012). Ona uključuje namerne i nenačarne radnje zlostavljanja, zanemarivanja, mučenja i napuštanja životinja, kao što su orkestrirane borbe, opekomine, traume tupim predmetom, povrede oštrim predmetom, povrede oružjem i projektilima, gušenje i utapanje, seksualno zlostavljanje i trovanje (Thompson prema Bright i dr., 2018: 287).

Kao što je naglašeno, percepcije o odgovarajućem ili neprikladnom, odnosno humanom ili nehumanom tretmanu prema životinjama se istorijski i kulturno razlikuju. Mnoga ponašanja koja izazivaju patnju životinja (na primer, lov, poljoprivreda, eksperimentisanje sa životinjama, ponašanja uključena u specifične kulturne ili verske rituale) nisu društveno i pravno sankcionisana, iako posledice ovih okrutnih radnji mogu izazvati fizičku, psihičku i emocionalnu bol i patnju životinja. Takva ponašanja, najčešće, smatraju se društveno prihvatljivim i nedevijantnim (Gullone, 2012; Chan, Wong, 2019; Longobardi, Badenes-Ribera, 2019; Ladny, Meyer, 2020).

Rad ima za cilj da ukaže na specifičnosti okrutnosti prema životinjama, teorijska objašnjenja ovog fenomena, njegove korelate, kao i mogućnosti preventivnog delovanja u cilju sprečavanja i suzbijanja njegovog ispoljavanja.

Specifičnosti okrutnosti prema životinjama, sa posebnim osvrtom na period detinjstva i decu kao aktere

Okrutnost prema životinjama se prema Dijagnostičkom i statističkom priručniku za mentalne poremećaje (treće izdanje) i njegovim naknadnim revidiranim verzijama smatra jednim od dijagnostičkih kriterijuma za poremećaj ponašanja (*conduct disorder*) i antisocijalni poremećaj ličnosti (American Psychiatric Association prema Dadds i dr., 2004: 321; Vaughn i dr., 2009: 1213; Gullone, 2012: 99; Longobardi, Badenes-Ribera, 2019: 201). Poremećaj ponašanja se dijagnostikuje kod dece ili adolescenata koji stalno i uporno krše osnovna prava drugih, društvene norme ili uzrasno specifična pravila ponašanja (Longobardi, Badenes-Ribera, 2019).

Iako se termini „okrutnost prema životinjama“ i „zlostavljanje životinja“ najčešće upotrebljavaju kao sinonimi, pojedini autori ukazuju na razlike u njihovom značenju. Peterson i Farrington (prema Gullone, 2012: 11) ukazuju da okrutno ponašanje rezultira nekim oblikom zadovoljstva učinjocu zbog nanesene patnje, dok se pod zlostavljanjem podrazumeva korišćenje neprikladnog nivoa moći. Parfitt i Alleyne (2018), takođe, ukazuju na razliku u značenju prema kojoj se zlostavljanje životinja smatra širim pojmom koji obuhvata širu motivaciju za takva ponašanja (obuhvata i slučajno povređivanje i zanemarivanje), dok je okrutnost motivisana željom da se životinja povredi i da se pritom doživi uživanje dok se posmatraju patnje životinje.

Muscaro (2004) klasificuje zlostavljanje životinja kao: zanemarivanje, fizičko zlostavljanje, seksualno zlostavljanje, hording, borbe petlova ili borbe pasa. Zanemarivanje se javlja kada osoba uskrati životinji hrani, vodu, sklonište i/ili veterinarsku negu, a najčešće nastaje iz neznanja, odnosno zbog propusta vlasnika. Fizičko zlostavljanje je rezultat zlonamernog mučenja, sakáćenja ili ubijanja životinje. Bestijalnost je seksualno zlostavljanje životinja od strane ljudi i uključuje širok spektar seksualnih ponašanja poput milovanja, vaginalne, analne ili oralne penetracije, oralno-genitalnog kontakta, penetracije predmetom, kao i ranjavanje ili ubijanje životinje radi seksualnog zadovoljstva. Hording, oblik zlostavljanja životinja sličan zanemarivanju, nastaje kada osoba akumulira veliki broj životinja, obezbeduje im minimalne standarde ishrane, sanitарne uslove i veterinarsku negu i ne deluje na pogoršanje stanja životinja i/ili životne sredine, pri čemu su većina sakupljača osobe ženskog pola. Borbe petlova je termin koji se koristi kada se dve ili više specijalnih

ptica, ili petlova, stave u ograđeni prostor da se bore do smrti (ponekad umiru obe ptice). Borbe pasa podrazumevaju takmičenje između dva posebno uzgojena, trenirana i obučena psa za borbu koji se, takođe, stavljaju u ogradieni prostor da bi se borili. Gubitnik je obično ostavljen da umre ili ga ubije vlasnik. Borbe petlova i borbe pasa služe za klađenje ili zabavu, pri čemu mogu biti povezane sa drugim kriminalnim aktivnostima, što se posebno odnosi na borbe pasa. Iako, Muscari (2004) navodi samo borbe petlova i borbe pasa, zlostavljanje životinja može se odnositi i na organizovanje borbi između drugih vrsta životinja (na primer, gusaka ili bikova), kao i između različitih vrsta životinja (na primer, psa i mačke).

Kada je reč o oblicima okrutnosti prema životinjama Levit i saradnici ukazuju na podelu na *aktivne postupke* (na primer, ubadanje nožem) u odnosu na *pasivne postupke* kao što je nepružanje hrane (Levitt, Hoffer, Loper, 2016). Pojedini autori (Holoyda, Newman, 2016; Chan, Wong, 2019) ukazuju na specifičnosti seksualnog nasilja nad životinjama, tzv. bestijalnosti i njegove korelate.

Kada je reč o učestalosti okrutnosti prema životinjama nalazi prethodnih istraživanja daju različite rezultate. U jednoj studiji je ustanovljeno da je čak oko 30% ispitanе dece izjavilo da je u određenoj meri učestvovalo u okrutnosti prema životinjama (Dadds i dr., 2004). Takav nalaz može ukazivati na ozbiljnost ovog problema, ne samo za životinje koje pate, već i za zajednicu u celini. Međutim, ovakvi nalazi mogu, takođe, da odražavaju definicije prilikom procene okrutnosti kod ispitanika, odnosno šta se pod tim terminom podrazumeva i kako se proučava (kroz jedno ili više pitanja/ajtema). Postoji malo istraživanja o stopama okrutnosti prema životinjama u normalnoj populaciji, kao i istraživanja u kojima se koriste dobro validirane mere okrutnosti. Uglavnom se ovaj fenomen proučava kroz prikupljanje podataka o osuđenim licima i registrovanim prestupnicima. Stoga je teško protumačiti stope prevalencije datog fenomena. Kvalitativnom analizom Dadds i saradnici su utvrđili da je ponavljajuća, teška okrutnost prisutna samo kod malog procenta ispitanice dece (Dadds i dr., 2004). Incidenti okrutnosti prema životinjama često su nedovoljno prijavljeni zbog negativne perspektive društva prema takvom ponašanju pojedinaca, kao i zato što je ono često usamljena, tajna aktivnost koje drugi možda nisu svesni. Stoga, prevalencija okrutnosti prema životinjama može biti veća nego što prikupljeni podaci pokazuju. Osim toga, postojeća istraživanja koja su se oslanjala na različite definicije okrutnosti prema životinjama, dodatno zamagljuju procene njene rasprostranjenosti (Levitt, Hoffer, Loper, 2016).

Pokazalo se da kućni ljubimci mogu predstavljati zaštitni faktor za pojedinu decu. Deca mogu da formiraju jake emocionalne veze sa svojim ljubimcima, što može biti od posebnog značaja za pojedinu decu kojima one mogu predstavljati sigurne figure vezanosti u odsustvu adekvatnog odnosa sa odraslima i biti izvor emocionalne podrške, druženja i prijateljstva u nepovoljnim porodičnim okruženjima. Pored toga, briga o kućnim ljubimcima može doprineti detetovom opštem osećaju kompetencije, pozitivnom samopoštovanju, odgovornosti, saosećanju i empatiji, kao i bezuslovnoj prihvaćenosti, društvenoj podršci, pa čak i lakšem usvajanju jezika (Muscari, 2004; Hawkins i dr., 2019; Matijczak i dr., 2020). Svakako, potencijalne koristi pozitivnog odnosa sa kućnim ljubimcima mogu biti prisutne samo za decu koja imaju pozitivan odnos sa svojim kućnim ljubimcem, što možda nije slučaj za decu koja su bila izložena okrutnosti prema životinjama u porodičnom domu (Hawkins i dr., 2019). Kada se uzme u obzir sve ono što kućni ljubimci pružaju deci, posebno saosećanje, odgovornost i bezuslovnu ljubav, pojava zlostavljanja životinja od strane dece je posebno problematična i može ukazivati na neki vid individualne i/ili porodične disfunkcije (Muscari, 2004). Ipak, trebalo bi imati u vidu da deca mogu proći kroz razvojni period tokom kojeg se okrutnost prema životinjama smatra delom uobičajenog razvojnog procesa koji uključuju eksperimentisanje i razvoj osećaja kontrole nad svojim okruženjem (Gullone, 2012).

Hawkins i saradnici (2019) su proučavali da li i u kojoj meri povezanost između izloženosti partnerskom nasilju i nekoliko indikatora mentalnog zdravlja dece varira u zavisnosti od pozitivnog angažovanja dece sa kućnim ljubimcima i izloženosti okrutnosti prema životinjama. Deca koja su bila izložena višim nivoima partnerskog nasilja u porodici su pokazala više internalizovanih poremećaja (anksioznost/depresivnost) i posttraumatskog stresnog poremećaja kada su, takođe, bila izložena okrutnosti prema životinjama od strane odraslih. Visok nivo pozitivnog angažovanja deteta sa kućnim ljubimcima (u aktivnostima poput igre, brige i nege kućnog ljubimca) ublažio je uticaj izloženosti dece partnerskom nasilju u porodici na simptome internalizovanih poremećaja i posttraumatskog stresnog poremećaja kod dece kada su bila izložena okrutnosti odraslih prema životinjama. Ovi nalazi ukazuju na potencijalne zaštitne efekte pozitivnog angažovanja sa kućnim ljubimcima i na značaj prepoznavanja da li postoji izloženost okrutnosti prema životinjama u porodicama dece koja su izložena partnerskom nasilju.

Ustanovljeno je da kućni ljubimci retko prežive više od dve godine u nasilnim domaćinstvima jer najčešće bivaju ubijeni, umiru od zanemarivanja ili beže da bi izbegli zlostavljanje (Muscaro, 2004). U takvim porodicama, stalna promena kućnih ljubimaca (zbog nemogućnosti da dugo opstanu u nasilnim porodicama) dovodi do toga da deca trpe ponovljene cikluse vezanosti i gubitaka (Kuinn prema Muscaro, 2004: 18).

Matijczak i saradnici (2020) su istraživali da li i u kojoj meri izloženost okrutnosti prema životinjama i pozitivna interakcija sa životinjom utiču na povezanost između izloženosti nasilju između roditelja i eksternalizovanih poremećaja ponašanja kod dece uzrasta od 7 do 12 godina. Ustanovili su da je oko 26% ispitivane dece bilo izloženo okrutnosti prema životinjama. Nije potvrđena pretpostavka da su varijable pozitivno angažovanje sa kućnim ljubimcima ili izloženost okrutnosti prema životinjama moderatori povezanosti između nasilja bračnih partnera i eksternalizovanih poremećaja ponašanja.

Dve glavne teorijske perspektive koje su bile u osnovi istraživanja okrutnosti prema životinjama su hipoteza o postepenom napredovanju nasilja (hipoteza progresije) i hipoteza generalizacije devijantnosti (Flynn, 2011; Gullone, 2012; Longobardi, Badenes-Ribera, 2019; Cleary i dr., 2021). Prema *hipotezi o postepenom napredovanju nasilja*, okrutnost prema životinjama u detinjstvu prerasta u nasilje nad ljudima u odrasлом dobu. Model hipoteze progresije pretpostavlja direktnu uzročnu povezanost između okrutnosti prema životinjama i interpersonalnog nasilja. Prema ovom modelu, okrutnost prema životinjama prethodi interpersonalnom nasilju i određuje njegove metode. Nasuprot tome, prema *hipotezi generalizacije devijantnosti*, okrutnost prema životinjama je jedan od mnogih oblika antisocijalnog ponašanja za koje se može očekivati da će se pojaviti od detinjstva nadalje. Prema ovoj teoriji, široko rasprostranjena devijantna ponašanja, uključujući kriminalna ponašanja, su u pozitivnoj međusobnoj korelaciji, bilo zato što jedan oblik devijantnog ponašanja dovodi do uključenosti u drugi ili zato što određeni različiti oblici devijantnosti imaju iste osnovne uzroke. Tako, agresivno ponašanje ima tendenciju da se manifestuje uz druge oblike antisocijalnog ponašanja, kao što su krivična dela protiv imovine, zloupotreba supstanci, okrutnost prema životinjama i slično. Prema tome, pojedinci koji učine okrutnost prema životinjama verovatno će izvršiti i druge oblike devijantnosti, kako nasilne tako i nenasilne. Sa ove tačke gledišta, nema pretpostavki o hronološkom redu. Shodno tome, do okrutnosti prema životinjama može doći pre, posle ili istovremeno sa nasiljem prema ljudima

(Gullone, 2012). Istraživanja su pronašla dokaze koji govore u prilog bilo jedne ili druge hipoteze kada je reč o analizi karakteristika pojedinaca sklonih okrutnosti prema životnjama, pri čemu postoje individualna odstupanja koja ukazuju na složenu interakciju različitih faktora individualnog i drugih nivoa (Flynn, 2011; Walters, 2013; Parfitt, Alleyne, 2018).

Poznato objašnjenje faktora individualnog nivoa, nastalo na osnovu analize podataka psihijatrijskih pacijenata, jeste Macdonald-ova trijada (Macdonald prema Holoya, Newman, 2016: 130), koja ukazuje da se enureza, okrutnost prema životnjama i podmetanje požara najčešće javljaju zajedno u detinjstvu (nakon pete godine života) kod pojedinaca koji će u odrasлом dobu postati skloni nasilničkom ponašanju. Stoga je važno još u detinjstvu prepoznati navedena ponašanja kod dece i delovati na odgovarajući način, kako bi se sprečili nepovoljni ishodi u odrasлом dobu. Analiza realizovanih istraživanja sa ciljem potvrđivanja Macdonald-ove trijade pokazuje da su nalazi različitih istraživanja međusobno kontradiktorni (Gullon, 2012; Holoya, Newman, 2016). Pokazalo se da neka druga ponašanja, poput impulsivnog, napadačkog poremećaja karaktera, opsesivno-kompulsivnog poremećaja ličnosti, histrionskog poremećaja ličnosti, tuča, krađe, destruktivnosti, vršnjačkog nasilja, izostajanja sa nastave, zloupotrebe alkohola, patološkog kockanja i slično mogu biti karakteristična za decu sklonu okrutnosti prema životnjama (Holoya, Newman, 2016).

Osim navedenih, ukazuje se i na druga teorijska stanovišta sa kojih se objašnjava okrutnost prema životnjama. Ukazuje se na učenje takvog ponašanja po modelu koji manifestuju odrasli, potrebu zlostavljanog deteta za kontrolom nad slabijima od sebe, kakve su životinje (frustraciona teorija) (McPhedran, 2009b; Chan, Wong, 2019), na okrutnost prema životnjama kao ishod neadekvatnog procesa razvoja empatije kod pojedinaca (McPhedran, 2009b), neadekvatnu regulaciju emocija (Parfitt, Alleyne, 2018) i slično.

Faktori povezani sa sklonošću dece ka okrutnosti prema životnjama

Kada je reč o individualnim faktorima, pokazalo se da uzrast i pol dece mogu biti povezani sa sklonošću ispoljavanja okrutnosti prema životnjama. Za mlađu decu, sa ili bez ranog početka antisocijalnog ponašanja, ustanovljena je veća verovatnoća da će zlostavljati životinje nego starija deca (Currie,

2006; Mellor i dr., 2009; Kavanagh, Signal, Taylor, 2013; McEwen, Moffitt, Arsenault, 2014; Chan, Wong, 2019), i veća je verovatnoća da će takva ponašanja kasnije prerasti u nasilje prema ljudima (Chan, Wong, 2019). Međutim, neka istraživanja pokazuju da je okrutnost prema životinja prisutnija kod starije dece (Dadds i dr., 2004; Currie, 2006; Gullone, 2012). Moguće objašnjenje može se pronaći u motivaciji za ispoljavanje okrutnosti prema životinjama, koja je kod dece predškolskog i mlađeg školskog uzrasta, kao i dece sa smetnjama u razvoju, vezana za radoznalost i eksperimentisanje u interakciji sa životinjama. Nasuprot tome, starija deca koja ispoljavaju okrutnost prema životinjama sklona su patološkom zlostavljanju životinja i kod njih je takvo ponašanje najčešće simptom psihičkih poremećaja (Ascione prema Currie, 2006: 431). Okrutnost prema životinjama u detinjstvu i adolescenciji prepoznata je kao prethodnik interpersonalnog nasilja u odrasлом dobu (Dadds i dr., 2004; Muscari, 2004; Monsalve, Ferreira, Garcia, 2017; Bright i dr., 2018; Chan, Wong, 2019; Cleary i dr., 2021) i povezana je sa delinkvencijom adolescenata (Becker i dr., 2004). Pritom, što je učinilac mlađi tokom svog prvog iskustva zlostavljanja životinja, veća je verovatnoća da će nastaviti sa takvim ponašanjem u odrasлом dobu (Tallichet, Hensley prema Parfitt, Alleyne, 2018: 62). U odnosu na devojčice, dečaci će češće izvršiti dela okrutnosti prema životinjama, što se delom može pripisati iskustvima u pogledu rodne socijalizacije (Mellor i dr., 2009; Chan, Wong, 2019). Generalno, okrutnost prema životinjama je češće prisutna kod osoba muškog pola i to se odnosi na detinjstvo, adolescenciju i odraslo doba (Becker i dr., 2004; Dadds i dr., 2004; Currie, 2006; Gullone, 2012; Kavanagh, Signal, Taylor, 2013; Chan, Wong, 2019).

Ascione (prema Chan, Wong, 2019: 85) je razvio tipologiju dece i adolescenata koji su verovatno okrutni prema životinjama, prema kojoj postoje tri tipa dece i adolescenata kod kojih postoji verovatnoća da će učestvovati u činovima okrutnosti prema životinjama: 1) deca predškolskog ili ranog osnovnoškolskog uzrasta koja nemaju adekvatan nadzor i nemaju iskustva brige o životinjama (istraživačka priroda zlostavljanja životinja); 2) deca nešto starija od predškolske dece ili dece ranog osnovnoškolskog uzrasta koja imaju istoriju fizičkog ili seksualnog zlostavljanja i/ili izloženosti nasilju u porodici (patološka priroda zlostavljanja životinja koja ukazuje na psihičke poremećaje) i 3) adolescenti koji čine zlostavljanje životinje pod uticajem droga i/ili alkohola (delinkventna priroda zlostavljanja životinja sa indikacijom višestrukog repertoara delinkventnog ponašanja).

Brojni faktori doprinose ispoljavanju antisocijalnog ponašanja, od bioloških i genetskih faktora do sredinskih i kontekstualnih faktora. Od bioloških faktora pominju se biološke predispozicije, temperament, osobine ličnosti (psihopatija i beščutno-neemocionalne osobine) i kognitivne strukture, kao što su sheme i skripte. Na širem nivou, rizični faktori uključuju društveno okruženje pojedinca, kao što su vršnjaci, škola i opšta zajednica ili susedstvo. Druge ekološke ili kontekstualne varijable, kao što su socio-ekonomski status, izloženost nasilju i situacione varijable, porodični stresori, roditeljstvo, disciplina, privrženost, bračni sukob, samohrano roditeljstvo, nisko obrazovanje, niska primanja i prenaseljenost takođe, identifikovane su kao važne (Gullone, 2012). Pritom, rezultati istraživanja McDonald i saradnika (2017) ukazuju da su beščutne/neemocionalne osobine (callous/unemotional traits) potencijalni mehanizam kroz koji izloženost zlostavljanju životinja u detinjstvu utiče na kasnije probleme u ponašanju. Ustanovljena je jaka povezanost između okrutnosti prema životnjama i poremećaja hronične zloupotrebe alkohola, poremećaja ponašanja i delinkvencije u odrasлом dobu, antisocijalnih, opsesivno-kompulzivnih i histrionskih poremećaja ličnosti, patološkog kockanja, partnerskog nasilja i porodične istorije antisocijalnog ponašanja (Currie, 2006; Flynn, 2011; Gullone, 2012; Levitt, Hoffer, Loper, 2016; Bright i dr., 2018; Chan, Wong, 2019; Walters, 2019; Ladny, Meyer, 2020). Pritom, uočena je istovremena prisutnost okrutnosti prema životnjama i antisocijalnog ponašanja kod pojedine dece (Gullon, 2012).

Okrutnost prema životnjama jedinstveno je povezana sa brojnim psihijatrijskim poremećajima koje karakteriše deficit samokontrole, poput hroničnog poremećaja zloupotrebe alkohola, patološkog kockanja, poremećaja ponašanja i antisocijalnog poremećaja ličnosti, kao i nekoliko poremećaja ličnosti (opsesivno-kompulsivni, paranoični i histrionski) (Vaughn i dr, 2009). Moguće je da beščutne/neemocionalne osobine i nivo empatije u detinjstvu imaju snažnu ulogu u određivanju dečijih uverenja o životinjskim umovima (McDonald i dr., 2018). Beščutne/neemocionalne osobine podrazumevaju bezosećajnost, nedostatak brige za druge i površnost doživljenih emocija (McDonald i dr., 2017). Nizak nivo empatije prepoznat je kao rizični faktor za okrutnost dece prema životnjama (Chan, Wong, 2019; Duncan, Thomas, Miller, 2005; McPhedran, 2009a; Parfitt, Alleyne, 2018). Ipak, čini se da izloženost nasilju u detinjstvu (sa ili bez prisustva okrutnosti prema životnjama), zajedno sa nedostatkom prosocijalnog ponašanja

roditelja, može doprineti razvoju spektra nasilnih ponašanja (koja mogu ili ne uključivati okrutnost prema životinjama). Iako smanjena sposobnost empatije može biti deo ovog procesa, čini se da drugi antisocijalni faktori ličnosti, kao što su manipulativnost i egocentričnost, igraju važnu ulogu u održavanju nasilnog ponašanja. Pored toga, empatija je, sama po sebi, složen konstrukt. Imajući to u vidu, nije opravданo empatiju posmatrati kao izolovanu etiološku varijablu koja leži u osnovi nasilja (McPhedran, 2009a). Ustanovljeno je, takođe, da pojedinci sa višim nivoima narcizma, makijavelizma i psihopatije imaju manje pozitivne stavove prema životinjama i češće ispoljavaju okrutnost prema životinjama (Kavanagh, Signal, Taylor, 2013). I drugi autori ukazuju da je psihopatija povezana sa sklonosću pojedinca ka okrutnosti prema životinjama (Rock i dr., 2021).

U istraživanju realizovanom u Sjedinjenim Američkim Državama (Vaughn i dr., 2009) utvrđena je jaka povezanost između zloupotrebe alkohola tokom života, poremećaja ponašanja, asocijalnih, opsesivno-kompulzivnih i histrionskih poremećaja ličnosti, patološkog kockanja, porodične istorije antisocijalnog ponašanja i okrutnosti prema životinjama.

Nalazi istraživanja Levitt, Hoffer i Loper (2016) pokazuju da postoji značajna povezanost između aktivne okrutnosti prema životinjama, kao što je premlaćivanje ili ubadanje nožem, i interpersonalnog nasilja i zloupotrebe supstanci, kao i između seksualnog zlostavljanja životinja i seksualnih nasilja nad ljudima. Veća je verovatnoća da će učiniovi nasilja u porodici koji, takođe, zlostavljaju kućnog ljubimca, imati nerealna očekivanja o sposobnosti životinja da kontrolišu prirodno ponašanje (na primer, lajanje, vršenje nužde) nego nasilnici koji ne maltretiraju kućnog ljubimca. Pored nerealnih očekivanja od svojih ljubimaca, mnogi vlasnici kućnih ljubimaca ne znaju kako da dresiraju svoje ljubimce, što, takođe, može dovesti do fizičkog zlostavljanja. Ovi rezultati ukazuju na potrebu za saradnjom između agencija za zaštitu životinja, socijalnih službi i pravnih lica odgovornih za zaštitu žrtava nasilja u porodici, dece, starijih i drugih rizičnih grupa.

Rezultati metaanalize koju su sproveli Longobardi i Badenes-Robera (2019) pokazuju da se epizode okrutnosti prema životinjama tokom detinjstva i adolescencije obično javljaju istovremeno sa drugim oblicima nasilnog i antisocijalnog ponašanja. Okrutnost prema životinjama povezana je sa vršnjačkim nasiljem, problemima u ponašanju, iskustvima zlostavljanja (emocionalnim, fizičkim i seksualnim) i maloletničkom delinkvencijom. Takva ponavljana

okrutnost prema životinjama tokom detinjstva i adolescencije bila je značajan prediktor budućeg interpersonalnog nasilja u odrasлом dobu. Konkretno, utapanje životinja ili vršenje seksualnih radnji sa njima predviđalo je buduće nasilje odraslih usmereno protiv drugih ljudi.

Ipak, trebalo bi reći da većina dece koja zlostavljuje životinje obično ima ograničena iskustva sa okrutnošću prema životinjama, te neće napredovati do toga da budu nasilna prema drugim osobama. Shodno tome, prenaglašavanje veze između okrutnosti prema životinjama i kasnijih akata interpersonalnog nasilja može dovesti do toga da se lažno etiketiraju i stigmatizuju neka deca kao potencijalni zlostavljači ili da se podstiče umesto da smanjuje njihova devijantnost (Longobardi, Badenes-Ribera, 2019).

Od kognitivnih faktora izdvajaju se oni koji se odnose na neadekvatnu obradu socijalnih informacija koja se, uglavnom, javlja kao posledica iskustava učenja kroz interakciju sa drugima. Pojedinci koji doživljavaju ili posmatraju zlostavljanje u detinjstvu u prilići su da nauče specifična agresivna ponašanja i neprijateljske percepcije, atribucije i očekivanja, kao i da usvoje beščutne stavove i procese, što ometa razvoj normativnih empatičkih reakcija, koje bi inače služile kao inhibitori agresije. Razvoj normativnih uverenja u vezi sa anti-socijalnim ponašanjem podstiče se u sredinama u kojima se odobrava takvo ponašanje. Stoga, porodice u kojima su prisutni brojni rizični faktori doprinose razvoju beščutno-neemocionalnih osobina kod dece sa relevantnim temperamentnim sklonostima, odnosno iskustva zlostavljanja ili zanemarivanja u detinjstvu u takvim porodicama ometaju uobičajeni razvoj empatije kod deteta. Kompromitovani razvoj empatije i regulacije emocija stavљa decu u rizik od razvoja antisocijalnog ponašanja, uključujući i okrutnost prema životinjama. Pritom, istraživanja pokazuju da se razvoj uverenja i stavova koji podržavaju agresiju ili sklonost nasilnom ponašanju ne javljuju samo kod dece koja direktno doživljavaju zlostavljanje, nego i kod dece koja posmatraju ili svedoče zlostavljanju drugih (Gullone, 2012). I drugi autori ukazuju na neadekvatnu regulaciju emocija kao jedan od uzročnika okrutnosti prema životinjama kod dece (Parfitt, Alleyne, 2018).

Pokazalo se da se okrutnost prema životinjama javlja zajedno sa vršnjačkim nasiljem. Naime, ustanovljeno je da je prisutna veća verovatnoća da će mлади koji su uključeni u vršnjačko nasilje, bilo kao učinci i/ili kao žrtve, zlostavljati životinje, što je posebno karakteristično za muške osobe (Flynn, 2011).

McDonald i saradnici (2018) su proučavali motive dece da nanesu štetu životinjama i ustanovili da se kao najčešći motivi javljaju: ljutnja i želja da se životinja kazni, što može odražavati disregulaciju besa, uključujući i nedovoljnu ili preteranu regulaciju emocija kod dece, kao i neprijateljska pristrasnost atribucije i radoznalost. Moguće je i da su ovakva ponašanja motivisana imitiranjem nasilnih postupaka odraslih modela prema životinjama, željom da se životinja ubijanjem zaštiti od daljeg mučenja od strane nasilnika (Bright i dr., 2018). Neka deca mogu smatrati da agresija prema životinjama pruža izlaz za modelovana ponašanja odraslih, a deca koja smatraju da je modelovana aktivnost samozadovoljavajuća verovatno će je ponoviti. Moguće je i da su se deca koja su izložena nasilju u porodici i okrutna prema životinjama identifikovala sa agresorom u svom domu i ponavljamaju ta iskustva sa životinjama (Currie, 2006).

Kellert i Felthous (prema Parfitt, Alleyne, 2018: 63) razvili su klasifikacionu šemu motiva za vršenje zlostavljanja životinja: 1) želja da se životinja kontroliše (na primer, udaranje psa da bi prestao da laje); 2) odmazda (na primer, udaranje psa jer je urinirao na tepih); 3) predrasude prema određenoj vrsti/pasmini (na primer, verovanje da mačke nisu vredne moralnog razmatranja); 4) izražavanje agresije preko životinje (na primer, vođenje ilegalnih borbi životinja); 5) podsticanje sopstvene agresije (na primer, posedovanje „borbenih“ rasa pasa da bi se impresionirali drugi); 6) šokiranje ljudi radi zabave (na primer, hir na društvenim mrežama, kao što je gutanje žive zlatne ribice); 7) osveta drugoj osobi (na primer, nanošenje štete ljubimcu osobe koja se ne voli); 8) premeštanje agresije sa osobe na životinju (na primer, nasrtanje na kućnog ljubimca zbog frustracije koju izaziva neka osoba u našem životu) i 9) sadizam (sklonost doživljavanju zadovoljstva zbog nanošenja patnje, povrede ili smrti životinji). Pritom, pojedinac može istovremeno biti motivisan različitim motivima za takvo ponašanje prema životinji.

Dadds i saradnici (2004) su kao najsnažnije prediktore okrutnosti prema životinjama kod dece izdvojili obrazovanje majki, probleme u ponašanju i hiperaktivnost. Prediktivna moć hiperaktivnosti ukazuje da okrutno ponašanje može delom biti posledica loše kontrole impulse, što potvrđuju i drugi autori (na primer, Becker i dr., 2004).

Nekoliko faktora je prepoznato kao važno za zlostavljanje životinja od strane dece, poput: uticaja grupne pripadnosti na ponašanje pojedincia (podsticanje takvog ponašanja od ostalih članova grupe), negativnog uzora u porodici (ponašanja koja stvaraju haotična, nasilna domaćinstva,

zanemarivanje, brutalnost, odbacivanje i neprijateljstvo), telesnog kažnjavaњa, fizičkog i seksualnog zlostavljanja dece i vršnjačkog pritiska (Muscari, 2004). Posmatranje činjenja takvog ponašanja od strane vršnjaka, braće i sestara, takođe, može doprineti ispoljavanju okrutnosti prema životinjama kod posmatrača (Flynn, 2011, prema Gullone, 2012: 114; Ladny, Meyer, 2020; McDonald i dr., 2018). Posmatranje okrutnosti prema životinjama koju ispoljavaju odrasli je, takođe, identifikovana kao rizični faktor za okrutnost dece prema životinjama (Chan, Wong, 2019; Gullone, 2012; Ladny, Meyer, 2020; Levitt, Hoffer, Loper, 2016; McDonald i dr., 2015, 2017, 2018).

Izloženost nasilju u porodici, bilo kao svedok ili kao žrtva, identifikovana je kao značajan prediktor budućeg zlostavljanja životinja (Chan, Wong, 2019). Takva izloženost dece nasilju u porodici doprinosi razvoju bihevioralnih, emocionalnih i kognitivnih poteškoća kod dece (Chan, Wong, 2019; Currie, 2006; Hawkins i dr., 2019; Ladny, Meyer, 2020; McDonald i dr., 2017; Vaughn i dr., 2009). Ustanovljeno je da je za decu koja su izložena nasilju u porodici znatno veća verovatnoća da će biti okrutna prema životinjama od dece koja nisu izložena nasilju (Currie, 2006). Međutim, svedočenje nasilju u porodici neće nužno kod sve izložene dece izazvati okrutnost prema životinjama, već brojni socijalni i psihološki faktori mogu predstavljati interferirajuće varijable koje posreduju između izloženosti nasilju i razvoja sličnih ponašanja (Kolbo i dr. 1996 prema McPhedran, 2009b: 47). Tako, na primer, fizičko i/ili seksualno zlostavljanje dece, i izloženost dece nasilju u porodici mogu biti značajni rizični faktori koji doprinose razvoju okrutnosti prema životinjama u detinjstvu (Duncan, Thomas, Miller, 2005; Vaughn i dr., 2009).

Primećena okrutnost prema životinjama kod deteta može biti i indikator postojanja nasilja u njegovoj porodici (Muscari, 2004; Currie, 2006; McPhedran, 2009b; Flynn, 2011; Gullone, 2012; McEwen, Moffitt, Arseneault, 2014; Levitt, Hoffer, Loper, 2016; Bright i dr., 2018; McDonald i dr., 2018; Chan, Wong, 2019; Ladny, Meyer, 2020), što se posebno odnosi na zlostavljanje i zanemarivanja deteta (Chan, Wong, 2019; Ladny, Meyer, 2020; Levitt, Hoffer, Loper, 2016; McEwen, Moffitt, Arseneault, 2014; McPhedran, 2009b). Budući da deca obično smatraju da su njihovi odnosi sa kućnim ljubimcima među najvažnijim u njihovim životima i oslanjaju se na životinje kako bi upravljala stresom, svedočenje njihovom zlostavljanju može biti posebno traumatično i može ih navesti da pokušaju intervenirati, što može rezultirati njihovom daljom viktimizacijom (Levitt, Hoffer, Loper, 2016; McDonald i dr., 2017; Hawkins i dr., 2019;

Ladny, Meyer, 2020; Matijczak i dr., 2020). Grubo ili nedosledno, kao i roditeljstvo koje je permisivno, predviđaju agresiju dece i mlađih i antisocijalno ponašanje (Becker i dr., 2004; Gullone, 2012). Međutim, ne podržavaju nalazi svih istraživanja tvrdnju da vaspitni stil roditelja doprinosi okrutnosti dece prema životinjama (na primer, Dadds i dr., 2004). Moguće je da neke druge varijable imaju značajniji uticaj kod pojedine dece.

Životinje pratioci se često smatraju članovima porodice, ako ne od strane nasilnika, onda od drugih članova porodice. Shodno tome, u porodicama u kojima postoji bilo koji oblik porodičnog nasilja, postoji veća verovatnoća da će postojati zlostavljanje životinja (McPhedran, 2009b). Učinici partnerskog nasilja mogu ucenjivati žene, žrtve nasilja, pretnjom da će povrediti njihove kućne ljubimce ili to mogu zaista i činiti. Imajući u vidu da sigurne kuće ne dozvoljavaju izmeštanje i ljubimaca to može primorati ženu da odustane od napuštanja nasilnog partnera i/ili je navesti da čini različite prestupe u nastojanju da izbegne da nasilnik povredi njihovog kućnog ljubimca (Flynn, 2011; Gullone, 2012; McDonald i dr., 2015, 2017; McPhedran, 2009a, 2009b; Levitt, Hoffer, Loper, 2016; Newberry, 2017; Bright i dr., 2018; Cleary i dr., 2021). Zlostavljanje žena i kućnih ljubimaca, takođe, nanosi štetu deci kao posmatračima ovih nasilnih postupaka (Flynn, 2011; McDonald i dr., 2015, 2017; Levitt, Hoffer, Loper, 2016; Ladny, Meyer, 2020).

Prevencija okrutnosti prema životinjama

Prilikom planiranja preventivnih aktivnosti važno je uzeti u obzir razliku između fiziološko nasilnog ponašanja usmerenog na životinje, koje se dešava tokom predškolskog i/ili osnovnoškolskog uzrasta, kada deca još uvek ne znaju adekvatno da brinu o životinjama i da prema njima humano postupaju (istraživačko/radoznało zlostavljanje životinja), i patološkog zlostavljanja životinja, koje se javlja u kasnijoj životnoj dobi i simptomatično je za druge psihičke poremećaje. U prvom slučaju, dovoljno je odgovarajućim edukativnim intervencijama odvratiti decu od takvog ponašanja, dok su u drugom slučaju neophodne kliničke intervencije (Longobardi, Badenes-Ribera, 2019).

Za adekvatno razumevanje i planiranje odgovarajućeg preventivnog delovanja u ovoj oblasti važno je uzeti u obzir perspektivu tzv. inkluzivne viktimalogije, koja podrazumeva tretiranje različitih žrtava kao podjednako

važnih za preventivno delovanje (Gracia, 2018). Odnosno, dati pristup podrazumeva uzimanje u obzir istovremenosti javljanja okrutnosti prema životnjama i interpersonalnog nasilja prilikom planiranja odgovarajućeg preventivnog delovanja. Stoga, prevencija okrutnosti prema životnjama podrazumeva koordinisan, multidisciplinarni odgovor kao vid najefikasnije strategije za konsolidovanje ograničenih resursa, izbegavanje nepotrebnog dupliranja usluga i sprečavanje četiri oblika nasilja u porodici: maltretiranje dece, nasilje u porodici, zlostavljanje starijih i okrutnost prema životnjama, te zlostavljanje i zanemarivanje, imajući u vidu da sva četiri oblika mogu uključivati zajedničke motive, faktore rizika, učinioce i žrtve (Arkow, 2021).

Kako bismo pravovremeno reagovali i sprečili ispoljavanje budućih antisocijalnih ponašanja kod dece, veoma je važno rano prepoznati ispoljavanje okrutnosti prema životnjama (Bright i dr., 2018; Chan, Wong, 2019; Longobardi, Badenes-Ribera, 2019), i to ne samo sa aspekta zaštite dobrobiti životinja, već i sa aspekta zaštite dece i žena žrtava porodičnog nasilja, imajući u vidu da zlostavljanje životinja može biti znak nasilja u porodici i zlostavljanja dece (Batričević, 2011). Budući da ovakva ponašanja dece mogu biti indikatori da su ona moguće žrtve nasilja u porodici ili roditeljskog zlostavljanja, ili pak individualne psihopatologije, neophodna je odgovarajuća, koordinisana intervencija zaposlenih u vaspitno-obrazovnim ustanovama, ustanovama socijalne zaštite, lekara, veterinara, policijskih službenika, donosilaca zakona i drugih nadležnih aktera iz različitih državnih institucija (Becker i dr., 2004; Muscari, 2004; Batričević, 2011; Bright i dr., 2018; Longobardi, Badenes-Ribera, 2019; Ladny, Meyer, 2020; Cleary i dr., 2021). Uporedo sa rešavanjem problematičnih situacija u porodici, trebalo bi da se radi i na kreiranju programa prevencije koji bi se primenjivali u vaspitno-obrazovnim ustanovama (Muscari, 2004; McDonald i dr., 2015; Levitt, Hoffer, Loper, 2016; Longobardi, Badenes-Ribera, 2019; Ladny, Meyer, 2020). Imajući u vidu povezanost između okrutnosti prema životnjama i vršnjačkog nasilja, pored programa usmerenih na prevenciju okrutnosti prema životnjama, kod dece u riziku moguće je primenjivati i programe prevencije vršnjačkog nasilja (Walters, 2019).

Najbolji rezultati u suzbijanju nasilničkog ponašanja kod dece mogu se postići jedino multidisciplinarnim pristupom koji uključuju nastojanja u različitim kontekstima, poput škole, porodične sredine, zdravstvenih centara, ustanova socijalne zaštite, zakonodavnih inicijativa za uvođenje odgovarajućih promena (Muscari, 2004; Batričević, 2011; McDonald i dr., 2015; Levitt, Hoffer,

Loper, 2016; Longobardi, Badenes-Ribera, 2019). Stoga, kako bi mogli pravovremeno da prepoznaju postojanje okrutnosti prema životinjama kod dece i kako bi znali kako da adekvatno reaguju u takvim situacijama, potrebno je obučiti ključne aktere od kojih se takva reakcija očekuje (McDonald i dr., 2015; Muscari, 2004; Newberry, 2017; Bright i dr., 2018; Chan, Wong, 2019). Poznavanje motiva koji su u osnovi dečije okrutnosti prema životinjama od pomoći je prilikom planiranja odgovarajućih interventnih aktivnosti usmerenih na suzbijanje takvih ponašanja, imajući u vidu da svaka motivacija za činjenje nasilja nad životinjama zahteva drugaćiji odgovor različitih državnih ustanova (Levitt, Hoffer, Loper, 2016; Longobardi, Badenes-Ribera, 2019). Istovremeno, važno je raditi na razvoju empatije kod dece i povećanju znanja o potrebama životinja, čime će se posredno prevenirati ispoljavanje okrutnosti prema njima (Dadds i dr., 2004; Muscari, 2004; Duncan, Thomas, Miller, 2005; Chan, Wong, 2019; Ladny, Meyer, 2020), kao i na razvoju prosocijalnog ponašanja kod dece (Duncan, Thomas, Miller, 2005; Chan, Wong, 2019).

Značajnu pažnju bi trebalo posvetiti primarnoj prevenciji koja bi bila usmerena na podizanje društvene svesti dece i odraslih o značaju dobrobiti životinja i očuvanja životne sredine za opstanak čitavog čovečanstva, kao i o povezanosti između zlostavljanja životinja i drugih štetnih i opasnih aktivnosti (Batričević, 2011). Roditelje i staratelje bi trebalo edukovati o potencijalnom uticaju koji svedočenje nasilju usmerenog na životinje može imati na decu i kako da efikasno modeluju pozitivne strategije za brigu o životinjama i disciplinovanje životinja u kući (McDonald i dr., 2015).

Veliki broj zemalja doneo je zakone koji zabranjuju nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje životinja (McDonald i dr., 2015; Holodya, Newman, 2016). U Srbiji je u tu svrhu donet Zakon o dobrobiti životinja², kojim su regulisana osnovna pitanja humanog postupanja prema životnjama. Ipak, takve zakone trebalo bi dosledno primenjivati u praksi. Strožije kazne za krivična dela nad životnjama mogu spričiti prestupnike da učine i druga krivična dela. Pored toga, prilikom nastojanja da se žrtve zaštite od nasilja u porodici trebalo bi predviđene mere proširiti i na kućne ljubimce (Levitt, Hoffer, Loper, 2016; Monsalve, Ferreira, Garcia, 2017; Newberry, 2017; Matijczak i dr., 2020). Naime, mera zabrane prilaska učinioca žrtvi nasilja u porodici možda se neće odnositi na kućne ljubimce, te je potrebno revidirati zakonodavstvo kako bi se proširili njegovi dometi (Newberry, 2017), posebno ako se ima u vidu da pojedine žene

² Službeni glasnik RS, br. 41/2009.

žrtve nasilja u porodici i njihova deca ostaju u nasilnim domovima iz straha za svoje kućne ljubimce, i da sigurne kuće ne nude mogućnost izmeštanja i kućnih ljubimaca (Hawkins i dr., 2019).

Škole mogu imati važnu ulogu u procesu primarne i sekundarne prevencije, prevashodno kroz razvoj odgovarajućih kompetencija kod dece za human odnos prema životinjama, ali i kroz intervenisanje u situacijama kada dete ispoljava okrutnost prema životinjama. U ovom drugom slučaju neophodna je međuinstitucionalna saradnja, kako bi se adekvatno delovalo na dete i sprečili dalji nepovoljni ishodi.

Zaključak

Okrutnost prema životinjama predstavlja važan društveni problem čijom prevencijom se može doprineti zaustavljanju višestruke viktimizacije nekoliko kategorija žrtava. Preventivna nastojanja je potrebno usmeriti na sprečavanje ispoljavanja ovog oblika antisocijalnog ponašanja u cilju predupređenja negativnih efekata okrutnosti prema životinjama, kako po decu učinioce (koji i sami mogu biti žrtve nasilja u porodici), tako i po životinje kao žrtve, odrasle žrtve zlostavljanja i zanemarivanja i, generalno gledano, doprinositi stvaranju optimalnijih društvenih okolnosti. Dati fenomen ima ozbiljne implikacije ne samo za dobrobit životinja, već i za dobrobit pojedinca i celokupnog društva. Stoga, zahteva pravovremeno prepoznavanje i odgovarajuću, međusobno usaglašenu, reakciju ključnih aktera – zaposlenih u vaspitno-obrazovnim ustanovama, ustanovama socijalne zaštite, lekara, veterinara, psihologa, policijskih službenika, zakonodavca i drugih nadležnih aktera iz različitih državnih institucija. Važnost koordiniranog, multidisciplinarnog delovanja ogleda se u tome što se jedino takvom akcijom može prevenirati viktimizacija životinja, dece i odraslih, imajući u vidu da do pojave različitih oblika nasilja i viktimizacije dovodi izloženost zajedničkim rizičnim faktorima.

Naša teorijska analiza je pokazala da je fenomen dečije okrutnosti prema životinjama potrebno posmatrati kao složen fenomen, kako u pogledu načina njegovog ispoljavanja, motiva, tako i u pogledu rizičnih faktora koji doprinose njegovom javljanju, ali i kao fenomen koji je povezan sa drugim oblicima nasilja, poput nasilja u porodici, zlostavljanja i zanemarivanja dece i slično. Stoga, pristup prevenciji ovog složenog fenomena zahteva ranu identifikaciju,

višestruka preventivna nastojanja, kontinuiranu evaluaciju preduzetih mera i dugoročno delovanje. Samo rana prevencija uz odgovarajuću intervenciju može dati značajnije rezultate u ovoj oblasti.

Literatura

- Arkow, P. (2021) "Humane Criminology": An Inclusive Victimology Protecting Animals and People. *Social Sciences*, 9, str. 335-356. doi: 10.3390/socsci10090335
- Batričević, A. (2011) Deca i zlostavljanje životinja: Kriminološki, viktimološki i krivičnopravni aspekti. *Temida*, 3, str. 57-77. doi: 10.2298/TEM1103057B
- Becker, K. D., Stuewig, J., Herrera, V. M., McCloskey, L. A. (2004) A Study of Firesetting and Animal Cruelty in Children: Family Influences and Adolescent Outcomes. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 43, str. 905-912. doi: 10.1097/01.chi.0000128786.70992.9b
- Bright, M. A., Huq, M. S., Spencer, T., Applebaum, J. W., Hardt, N. (2018) Animal Cruelty as an Indicator of Family Trauma: Using Adverse Childhood Experiences to Look Beyond Child Abuse and Domestic Violence. *Child Abuse & Neglect*, 76, str. 287-296. doi: 10.1016/j.chabu.2017.11.011
- Chan, H. C. O., Wong, R. W. (2019) Childhood and Adolescent Animal Cruelty and Subsequent Interpersonal Violence in Adulthood: A Review of the Literature. *Aggression and Violent Behavior*, 48, str. 83-93. doi: 10.1016/j.avb.2019.08.007
- Cleary, M., Thapa, D. K., West, S., Westman, M., Kornhaber, R. (2021) Animal Abuse in the Context of Adult Intimate Partner Violence: A Systematic Review. *Aggression and Violent Behavior*, 61, str. 1-17. doi: 10.1016/j.avb.2021.101676
- Currie, C. L. (2006) Animal Cruelty by Children Exposed to Domestic Violence. *Child Abuse and Neglect*, 4, str. 425-435. doi: 10.1016/j.chabu.2005.10.014
- Dadds, M. R., Whiting, C., Bunn, P., Fraser, J. A., Charlson, J. H., Pirola-Merlo, A. (2004) Measurement of Cruelty in Children: The Cruelty to Animals Inventory. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 32, str. 321-334. doi: 10.1023/B:JACP.0000026145.69556.d9
- Duncan, A., Thomas, J. C., Miller, C. (2005) Significance of Family Risk Factors in Development of Childhood Animal Cruelty in Adolescent Boys with Conduct Problems. *Journal of Family Violence*, 4, str. 235-239. doi: 10.1007/s10896-005-5987-9
- Flynn, C. P. (2011) Examining the Links between Animal Abuse and Human Violence. *Crime, Law and Social Change*, 5, str. 453-468. doi: 10.1007/s10611-011-9297-2

-
- Gracia, J. (2018) Towards an Inclusive Victimology and a New Understanding of Public Compassion to Victims: From and Beyond Christie's Ideal Victim. U: M. Duggan (ur.) *Revisiting the 'Ideal Victim': Developments in Critical Victimology*. Bristol: Policy Press, str. 297-312.
- Gullone, E. (2012) *Animal Cruelty, Antisocial Behaviour, and Aggression: More Than a Link*. London: Palgrave Macmillan.
- Hawkins, R. D., McDonald, S. E., O'Connor, K., Matijczak, A., Ascione, F. R., Williams, J. H. (2019) Exposure to Intimate Partner Violence and Internalizing Symptoms: The Moderating Effects of Positive Relationships with Pets and Animal Cruelty Exposure. *Child Abuse and Neglect*, 98, str. 1-13. doi:10.1016/j.chabu.2019.104166
- Holoyda, B. J., Newman, W. J. (2016) Childhood Animal Cruelty, Bestiality, and the Link to Adult Interpersonal Violence. *International Journal of Law and Psychiatry*, 47, str. 129-135. doi: 10.1016/j.ijlp.2016.02.017
- Kavanagh, P. S., Signal, T. D., Taylor, N. (2013) The Dark Triad and Animal Cruelty: Dark Personalities, Dark Attitudes, and Dark Behaviors. *Personality and Individual Differences*, 6, str. 666-670. doi:10.1016/j.paid.2013.05.019
- Ladny, R. T., Meyer, L. (2020) Traumatized Witnesses: Review of Childhood Exposure to Animal Cruelty. *Journal of Child and Adolescent Trauma*, 4, str. 527-537. doi: 10.1007/s40653-019-00277-x
- Levitt, L., Hoffer, T. A., Loper, A. B. (2016) Criminal Histories of a Subsample of Animal Cruelty Offenders. *Aggression and Violent Behavior*, 30, str. 48-58. doi: 10.1016/j.avb.2016.05.002
- Longobardi, C., Badenes-Ribera, L. (2019) The Relationship Between Animal Cruelty in Children and Adolescent and Interpersonal Violence: A Systematic Review. *Aggression and Violent Behavior*, 46, str. 201-211. doi: 10.1016/j.avb.2018.09.001
- Matijczak, A., McDonald, S. E., O'Connor, K. E., George, N., Tomlinson, C. A., Murphy, J. L., Ascione, F. R., Williams, J. H. (2020) Do Animal Cruelty Exposure and Positive Engagement with Pets Moderate Associations between Children's Exposure to Intimate Partner Violence and Externalizing Behavior Problems? *Child and adolescent social work journal*, 6, str. 601-613. doi: 10.1007/s10560-020-00702-3
- McDonald, S. E., Cody, A. M., Booth, L. J., Peers, J. R., O'Connor Luce, C., Williams, J. H., Ascione, F. R. (2018) Animal Cruelty among Children in Violent Households: Children's Explanations of Their Behavior. *Journal of Family Violence*, 7, str. 469-480. doi: 10.1007/s10896-018-9970-7
- McDonald, S. E., Collins, E. A., Nicotera, N., Hageman, T. O., Ascione, F. R., Williams, J. H., Graham-Bermann, S. A. (2015) Children's Experiences of Companion Animal

Maltreatment in Households Characterized by Intimate Partner Violence. *Child Abuse & Neglect*, 50, str. 116-127. doi: 10.1016/j.chabu.2015.10.005

McDonald, S. E., Dmitrieva, J., Shin, S., Hitti, S. A., Graham-Bermann, S. A., Ascione, F. R., Williams, J. H. (2017) The Role of Callous/Unemotional Traits in Mediating the Association between Animal Abuse Exposure and Behavior Problems among Children Exposed to Intimate Partner Violence. *Child Abuse & Neglect*, 72, str. 421-432. doi: 10.1016/j.chabu.2017.09.004

McEwen, F. S., Moffitt, T. E., Arseneault, L. (2014) Is Childhood Cruelty to Animals a Marker for Physical Maltreatment in a Prospective Cohort Study of Children? *Child Abuse & Neglect*, 3, str. 533-543. doi: 10.1016/j.chabu.2013.10.016

McPhedran, S. (2009a) A Review of the Evidence for Associations between Empathy, Violence, and Animal Cruelty. *Aggression and Violent Behavior*, 1, str. 1-4. doi: 10.1016/j.avb.2008.07.005

McPhedran, S. (2009b) Animal Abuse, Family Violence, and Child Wellbeing: A Review. *Journal of Family Violence*, 1, str. 41-52. doi: 10.1007/s10896-008-9206-3

Mellor, D., Yeow, J., Hapidzal, N. F. M., Yamamoto, T., Yokoyama, A., Nobuzane, Y. (2009) Childhood Cruelty to Animals: A Tri-national Study. *Child Psychiatry and Human Development*, 4, str. 527-541. doi: 10.1007/s10578-009-0142-0

Monsalve, S., Ferreira, F., Garcia, R. (2017) The Connection Between Animal Abuse and Interpersonal Violence: A Review from the Veterinary Perspective. *Research in Veterinary Science*, 114, str. 18-26. doi: 10.1016/j.rvsc.2017.02.025

Muscaria, M. (2004) Juvenile Animal Abuse: Practice and Policy Implications for PNPs. *Journal of Pediatric Health Care*, 1, str. 15-21. doi: 10.1016/s0891-5245(03)00122-6

Newberry, M. (2017) Pets in Danger: Exploring the Link Between Domestic Violence and Animal Abuse. *Aggression and Violent Behavior*, 34, str. 273-281. doi: 10.1016/j.avb.2016.11.007

Parfitt, C. H., Alleyne, E. (2018) Animal Abuse as an Outcome of Poor Emotion Regulation: A Preliminary Conceptualization. *Aggression and Violent Behavior*, 42, str. 61-70. doi: 10.1016/j.avb.2018.06.010

Rock, R. C., Haugh, S., Davis, K. C., Anderson, J. L., Johnson, A. K., Jones, M. A., Salekin, R. T. (2021) Predicting Animal Abuse Behaviors with Externalizing and Psychopathic Personality Traits. *Personality and individual differences*, 171, str. 1-6. doi: 10.1016/j.paid.2020.110444

Vaughn, M. G., Fu, Q., DeLisi, M., Beaver, K. M., Perron, B. E., Terrell, K., Howard, M. O. (2009) Correlates of Cruelty to Animals in the United States: Results from the National

Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions. *Journal of Psychiatric Research*, 15, str. 1213-1218. doi: 10.1016/j.jpsychires.2009.04.011

Walters, G. D. (2013) Testing the Specificity Postulate of the Violence Graduation Hypothesis: Meta-analyses of the Animal Cruelty–offending Relationship. *Aggression and Violent Behavior*, 6, str. 797-802. doi: 10.1016/j.avb.2013.10.002

Walters, G. D. (2019) Animal Cruelty and Bullying: Behavioral Markers of Delinquency Risk or Causal Antecedents of Delinquent Behavior? *International Journal of Law and Psychiatry*, 62, str. 77-84. doi: 10.1016/j.ijlp.2018.11.008

Zakon o dobrobiti životinja, Službeni glasnik RS, br. 41/2009.

MARIJA MARKOVIĆ³

Child Cruelty to Animals – Specifics, Risk Factors, Possibilities for Prevention⁴

Cruelty to animals is a complex phenomenon that causes negative consequences for both animals and children who are prone to such behaviour. A timely and adequate reaction of key actors, who influence the upbringing of children and those responsible for the protection of victims, is necessary to prevent unfavourable outcomes for both victims and perpetrators. The paper aims to point out the specifics of animal cruelty, theoretical explanations of this phenomenon, as well as risk and related factors that are important for understanding the phenomenon. Special attention in the paper is paid to considering the possibility of preventive action to prevent and suppress animal cruelty.

Keywords: children, animal cruelty, risk factors, prevention.

³ Dr Marija Marković is an Associate Professor at the Department of Pedagogy, Faculty of Philosophy, University of Niš. E-mail: marija.markovic@filfak.ni.ac.rs

⁴ This paper is the result of the project *Affirmation of Pedagogical Theory and Practice in Contemporary Society*, which is implemented by the Faculty of Philosophy, University of Niš (No. 300/1-14-5-01). The project is supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia. (Contract no. 451-03-68/2022-14/200165).

TEMIDA

2022, vol. 25, br. 3, str. 331-345

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2203331D>

Pregledni rad

Primljen: 10.6.2022.

Odobreno za štampu: 21.12.2022.

COVID-19 i nasilje nad ženama u partnerskim odnosima

VERA DESPOTOVIĆ*

*R*ad je posvećen analizi uticaja COVID-19 na povećanje stope partnerskog nasilja koja je identifikovana tokom trajanja pandemije. Partnersko nasilje se može objasniti kao jedan od načina uspostavljanja kontrole i moći od strane muškaraca nad ženama. Za objašnjenje ovog fenomena u radu je korišćen feministički pristup koji je rodno osetljiv i fokusira se na analizu rodne nejednakosti u društvu, koja je zasnovana na muškoj dominaciji moći nad ženom. Tokom trajanja pandemije države su uvodile mnoge mere protiv širenja zaraze, poput vanrednog stanja i različitih vidova izolacije. Ove okolnosti kreirale su novi kontekst u okviru kog je problem partnerskog i/ili porodičnog nasilja produbljen, a izazovi za njegovo rešavanje umnoženi. Da bismo rasvetlili ovu temu, korišćeni su podaci i iskustva iz različitih regiona u svetu, koji su upoređivani sa ciljem ukazivanja na povećanje stope nasilja nad ženama tokom pandemije. Takođe, analizirani su i faktori rizika koji su doveli do porasta nasilja. Iz dostupnih izvora može se zaključiti da je registrovan porast nasilja nad ženama u svim zemljama, uključujući one koje nisu imale stroge mere zaštite od epidemije, kao što je izolacija. Takođe, zabeleženi su i slučajevi nasilja nad ženama i u porodicama u kojima ono do tada ovo nije bilo prisutno.

Ključne reči: COVID-19, pandemija, partnerski odnosi, nasilje nad ženama.

Uvod

Pandemija COVID-19 je ostavila posledice na fizičko i mentalno zdravlje pojedinaca, kao i na ekonomiju, industriju, globalno tržište, poljoprivredu, socijalne, psihološke aspekte, a moglo bi se reći i na sveukupno blagostanje u

* Dr Vera Despotović je docentkinja na Fakultetu za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum, Beograd. E-mail: veradest@gmail.com.

svim generacijama. Izbijanje pandemije uticalo je na kršenje mnogih ljudskih prava i sloboda. Kriza nastala usled pandemije COVID-19 doprinela je i pogoršanju situacije kada je u pitanju nasilje u partnerskim odnosima.

I pre pandemije COVID-19, tokom trajanja različitih kriznih situacija, rađena su brojna istraživanja o njihovom uticaju na partnersko nasilje, kao što su: potencijalni uticaj epidemije HIV-a na zlostavljanje žena; struktурно nasilje i siromaštvo u vezi sa pandemijom AIDS-a; uticaj američke pandemije HIV-a na socijalnu nesigurnost za različite rasne i polne grupe, što je rezultiralo nasiljem; nasilje u porodici nakon (određene) prirodne katastrofe; opšti efekti prirodne katastrofe i nedostatak zdravstvene zaštite posle iste; odnosno okolnosti koje čine žene ranjivim u odnosu na reproduktivne i seksualne probleme i povećavaju incidente partnerskog nasilja (Vujović, 2020: 5). Primeri povećanja učestalosti partnerskog nasilja bili su prisutni i tokom prirodnih katastrofa, epidemija, ratnih dešavanja i sukoba, humanitarnih kriza, zemljotresa, velikih požara i drugih događaja (Grbić Pavlović, 2020).

U okolnostima kriza generalno dolazi do porasta siromaštva, nezaposlenosti, izloženosti povećanom stresu, neizvesnosti i napetosti, što sve ukupno stvara klimu pogodnu za ispoljavanje nasilja (Vujović, 2020). Nepovoljna okolnost tokom trajanja kriza je i smanjenje prihoda u mnogim porodicama, što dovodi do finansijskog opterećenja, a samim tim i povećanog stresa, što može dovesti do pojave partnerskog nasilja u porodicama u kojima ono do tada nije bilo prisutno. U spektru rizičnih faktora za nasilje u kriznim situacijama se navode i ekonomski zavisnost žena, vrednosne orientacije partnera, zavisnost od alkohola i droga, izloženost kriznim situacijama ili učešće u ratovima (Babović, Ginić, Vuković, 2010). Takođe, značajan faktor rizika za ispoljavanje nasilja u porodici su i ukorenjeni stavovi o nejednakom odnosu moći u partnerskim odnosima, koji podržavaju dominaciju muškaraca nad ženama i iracionalna uverenja o reagovanju u konfliktnim situacijama (Despotović, Hrnić, 2019). Moć se, prema svim feminističkim teorijama, smatra centralnom kategorijom u odnosu muškaraca i žena (Dragišić Labaš, 2019). Iako sve krizne situacije zapravo indirektno utiču na povećanje broja slučajeva nasilja ono se tada zanemaruje, jer su države tada usmerene na zdravstvene i ekonomski aspekti. Navedene okolnosti i pomenuti faktori rizika su ukazivali na očekivan porast nasilja i tokom trajanja pandemije COVID-19, što je moglo da se iskoristi za hitno preduzimanje važnih koraka za prevazilaženje rizika i preveniranje

nasilja. Štaviše, COVID-19 je još jednom istakao nesposobnost društava širom sveta da ozbiljno shvate problem nasilja nad ženama.

Polazna osnova za koncipiranje ovog rada je povezanost između prethodnih iskustava kriznih situacija sa porastom nasilja u partnerskim odnosima. Literatura ukazuje da je više od 29 miliona radova objavljeno u vreme izbijanja epidemija Zika i Ebola virusa, dok je samo 1% ovih radova naglašavalo rodnu perspektivu u pandemiji. Takođe, značajan je podatak da nije sprovedena nijedna studija o rodnoj analizi koronavirusa (Wenham, Smith, Morgan, 2020). Ovaj rad je nastao sa idejom sagledavanja specifičnosti uticaja pandemije COVID-19 na porast nasilja u partnerskim odnosima. Korišteći naučna istraživanja o nasilju nad ženama tokom COVID-19 i promenama koje je on implicirao u društvu, u radu se daje pregled dostupnih podataka o rasprostranjenosti nasilja nad ženama tokom pandemije i sagledavaju različiti faktori rizika koji su uticali na ove promene. Za ovu vrstu analize, upoređivani su podaci i iskustva različitih regiona u svetu i u Republici Srbiji.

Jedna od definicija koja je korišćena u razumevanju dinamike partnerskih odnosa tokom trajanja pandemije COVID-19, zasnovana na socijalnoj perspektivi, nasilje nad ženama sagledava kao algoritme ponašanja koji imaju za cilj demonstraciju moći, zastrašivanje, prisilnu kontrolu i ugnjetavanje osobe nad kojom se ono vrši (Dasgupta, 2002: 1367). Ovaj oblik nasilja predstavlja najrasprostranjeniji i najučestaliji oblik agresije u porodici, gde su žrtve najčešće žene, koje bivaju diskriminisane i čija ravnopravnost i druga ljudska prava činom nasilja bivaju ugrožena (Despotović, 2017). Sagledavanje nasilja prema ženama kroz prizmu rodne perspektive omogućava detektovanje specifičnih rizika nastalih usled ukorenjene rodne nejednakosti i tradicionalnih rodnih uloga, patrijarhalnog sistema, proklamovanih odnosa i vrednosti i ranjivosti sa kojima se žene često suočavaju (Bašić, 2020). Pomenuti rodno senzitivni pristup će biti korišćen prilikom interpretacije dobijenih podataka o porastu nasilja tokom trajanja pandemije COVID-19.

U prvom delu ovog rada predstavljeni su rezultati dostupnih istraživanja iz različitih delova sveta o rasprostranjenosti nasilja nad ženama tokom COVID-19, dok je drugi deo rada posvećen faktorima koji su doprineli povećanju stope nasilja u partnerskim odnosima tokom pandemije.

Pregled postojećih istraživanja

Podaci koje je objavio Populacioni fond Ujedinjenih nacija (UNFPA, 2020) na početku pandemije COVID-19 predviđeli su da će se nakon tri meseca izolacije u svetu pojaviti dodatnih 15 miliona slučajeva partnerskog nasilja. Komitet za prava žena Parlamenta Evropske unije, početkom aprila saopštio je da je u prvoj nedelji od uvođenja mera ograničenog kretanja zabeležen rast porodičnog nasilja nad ženama za više od 30%. Svetska zdravstvena organizacija se ubrzo oglasila zahtevajući od država da preduzmu adekvatne mere radi zaštite žena od daljeg nasilja (Bašić, 2020). Države Evrope prijavile su povećanje broja hitnih poziva žena u 23% do 32% slučajeva partnerskog nasilja od početka izolacije (Wijk i dr., 2021). Tokom trajanja vanrednog stanja u vreme pandemije COVID-19, zabeležen je porast seksualnih napada i nasilja nad ženama (Wijk i dr., 2021). Dodatno, prema podacima koje su predstavile Ujednjene nacije, tokom 2020. godine, 243 miliona žena (između 15 i 49 godina) bilo je izloženo nekoj vrsti partnerskog nasilja (seksualno ili fizičko nasilje) (Fraser, 2020).

COVID-19 i partnersko nasilje u Srbiji i regionu

U Srbiji je već posle prve nedelje vanrednog stanja broj žena koje su doživele partnersko nasilje bio u porastu u odnosu na raniji period (Pajvančić i dr., 2020). Prema podacima Autonomnog ženskog centra (AŽC) iz Beograda, u Srbiji je tokom 2020. godine ubijeno najmanje šest žena od strane njihovih partnera. Isto tako, navodi se da je na početku vanrednog stanja broj poziva AŽC-u od strane žena koje su trpele nasilje utrostručen (Vilić, 2020). Žene su se suočavale sa brojnim teškoćama prilikom prijavljivanja nasilja nadležnim institucijama, uz evidentan izostanak koordinisanog delovanja institucija u pružanju podrške žrtvama (Pajvančić i dr., 2020). Pored toga, prijem žena u sigurne kuće postao je komplikovan zbog straha od zaražavanja (Nikolić-Ristanović, 2021).

Nasilje u porodici u domaćinstvima u Bosni i Hercegovini (BiH) prisutno je u svim fazama bračnog života, dok je za vreme pandemije i izolacije postalo izraženije (Dudić-Sijamija, 2020). Komitet za prava žena navodi da je u prvoj nedelji izolacije bilo povećano nasilje za 30% (Bećirović, 2021). Porast partnerskog nasilja u Bosni i Hercegovini u periodu lockdown-a zbog COVID-19 evidentan je u većem broju krivičnih prijava za nasilje nad ženama za 14,9% u

2020. godini u odnosu na 2019. godinu (Mahmutović, Škuletić-Malagić, 2021: 69). U Republici Srpskoj došlo je do porasta broja krivičnih prijava podnetih zbog partnerskog nasilja: sa 145 u 2019. godini na 192 u 2020. godini (Grbić Pavlović, 2020).

U Crnoj Gori, takođe, prisutan je porast partnerskog nasilje tokom pandemije. Vujović (2020) navodi da je tokom karantina u Crnoj Gori, od 500 ispitanica 17,3% je pretrpelo fizičko nasilje. Među njima, samo 25% njih je potražilo pomoć, što može biti posledica straha, ali i nemogućnosti da se nekome obrate za pomoć, jer je nasilna osoba bila stalno prisutna zbog mera izolacije (Vujović, 2020).

Nasilje u partnerskim odnosima u zemljama Evropske unije i Velikoj Britaniji tokom pandemije COVID-19

Zemlje Europe prijavile su povećanje od 60%, u proseku, broja hitnih poziva žena koje su doživele nasilje (Wijk i dr., 2021). Od početka pandemije COVID-19, stope nasilja nad ženama su porasle u mnogim zemljama, kao što je slučaj na Kipru i u Francuskoj, gde je ovaj broj uvećan za 30% (Noman i dr., 2020).

Kako su u Italiji mere bile vrlo rigorozne, strahovalo se od povećanja nasilja nad ženama. Italijanska nacionalna mreža ženskih centara i skloništa registrovala je 2983 kontakta žrtava nasilja u periodu od marta do aprila 2020. godine, od kojih je 836 žena prvi put kontaktiralo centar, dok je u periodu od aprila do maja 2020. godine ukupan broj prijava bio 2956, od kojih je broj osoba koje su prvi put kontaktirale centar 979, odnosno 143 više nego u prvom periodu (EuroMed Rights, 2020). Tokom izolacije, pozivi upućeni na broj 1522 (broj za pomoć žrtvama nasilja tokom trajanja pandemije) porasli su za 73% u poređenju sa istim periodom 2019 (ISTAT, 2020).

U Velikoj Britaniji, takođe, zabeležen je porast partnerskog nasilja nad ženama na početku lockdown-a za 8,5% (Ivandic, Kirchmaier, 2020). Nemačka i Španija su, takođe, zabeležile porast prijava nasilja nad ženama i potrebu za hitnim skloništem. U Nemačkoj je putem onlajn ankete anketirano 3800 žena o iskustvu nasilja, i podaci su pokazali da je 3,1% žena bilo uključeno u najmanje jedan oblik fizičkog sukoba u kući, 3,6% žena je bilo primorano na seksualni odnos od strane partnera, 3,8% ih se osećalo ugroženo od strane partnera, 2,2% nije smelo da napusti kuću bez dozvole, a 4,6% posto žena je bilo izloženo kontroli od strane partnera, koji su kontrolisali kontakte žene sa

drugima, uključujući i digitalne kanale, poput servisa za slanje poruka (Brink i dr., 2021: 1069). U Španiji se broj prijava žena putem elektronske pošte uvećao za čak 269,6% (Wijk i dr., 2021).

Specifičan slučaj u odnosu na druge zemlje Evrope je Švedska, u kojoj od početka pandemije nisu uvedene stroge mere i, umesto toga, glavna strategija odbrane od virusa je bilo promovisanje fizičkog distanciranja i lične odgovornosti građana. Ove okolnosti razlikuju Švedsku od ostatka sveta u načinu na koji je vlada odlučila da se nosi sa situacijom. Međutim, i ova zemlja beleži porast partnerskog nasilja nad ženama tokom pandemije, i to za približno 15% u odnosu na ukupan broj slučajeva od prethodne godine - sa 3977 slučajeva u 2019. godini (31% svih prijavljenih slučajeva nasilja nad ženama) na 5473 u 2020. godini (46% svih prijavljenih slučajeva nasilja nad ženama) (Bašić, 2021).

Partnersko nasilje u porodici u Sjedinjenim Američkim Državama tokom pandemije COVID-19

Udruženje Young Women's Christian Association (YWCA), najveći centar za usluge i smeštaj za zlostavljane žene, izvestio je da je većina njihovih skloništa širom zemlje bila puna tokom pandemije, posebno u državama koje su najteže pogodjene COVID-19 (Vidal, Merchant, 2021).

Kada je u pitanju nasilje koje su žene pretrpele od strane partnera, Lindberg (2020) navodi da je 16% žena u 2020. godini iskusilo ovaj vid nasilja od strane trenutnog ili bivšeg partnera, gde je emocionalno zlostavljanje 11% žena, seksualno uznenimiravano 5%, fizički povređeno 6%, a zastrašivanje 10% žena. Pri tome, svaka treća žena je imala problema ili nije bila u mogućnosti da traži usluge i pomoći zbog nasilja koje su doživele.

Partnersko nasilje i COVID-19 u Australiji

Od samog početka pandemije i uvodenja mera zaštite, stručna javnost u Australiji je skrenula pažnju na porast nasilja u porodici nad ženama (Boxall, Morgan, 2021). U velikom broju istraživanja došlo se do rezultata koji ukazuju na to da postoji veliki broj žena koje su iskusile neki od oblika nasilja, kao i da je taj broj veći u odnosu na vreme pre pandemije COVID-19 (Boxall, Morgan, 2021). Zdravstveni radnici zaduženi za rad sa žrtvama partnerskog nasilja zabeležili su povećanje broja žena koje su koristile njihove usluge tokom

pandemije COVID-19. Registrovano je 67% prijava novih klijentkinja u čijim domovima do tada nije bilo registrovanog nasilja (Carrington i dr., 2020).

Kada su u pitanju fizičko nasilje i pretnje, pre pandemije je jedna od deset žena pretrpela ovaj vid nasilja, dok je u narednih 12 meseci od početka vanrednog stanja fizičko nasilje pretrpela svaka treća žena, pri čemu su mnoge od njih bile pretučene, gađane nekim predmetom koji je mogao da ih povredi ili im je prečeno oružjem (Boxall, Morgan, Brown, 2020). Gotovo polovina žena (44,9%) je izjavila je da je tokom 2020. godine njihov partner bio prvi put nasilan prema njima, dok su ostale ispitanice i pre pandemije doživljavale nasilničko ponašanje (Boxall, Morgan, Brown, 2020).

Teorijsko objašnjenje veće izloženosti žena partnerskom nasilju tokom pandemije COVID-19

Prirodne katastrofe i zdravstvene krize imaju rodne dimenzije, koje su se tokom pandemije koronavirusa najviše ispoljavale u domovima (Bahn, Cohen, an der Meulen Rodgers, 2020). Katastrofe svih vrsta povećavaju rodno zasnovano nasilje, a zlostavljanje intimnih partnera je deo te viktimizacije (Drew, 2021). Tokom katastrofa, ženski strahovi su povezani sa intimnim nasiljem (Rees, Pittaway, Bartolomei, 2005). Žene koje dožive zlostavljanje intimnog partnera pre kriznih situacija imaju više poteškoća da se nose sa posledicama koje one sa sobom donose (Franz i dr., 2011). Pandemija COVID-19 nije bila prva kriza koja je povećala rizik od pojave partnerskog nasilja, posebno za one žene koje su i pre bile izložene nasilju od strane partnera.

Pandemija je istakla i pogoršala postojeće nejednakosti, a negativni uticaji COVID-19 obuhvataju više aspekata života žena: posao, brigu o deci, reproduktivno zdravlje i nasilje u porodici (McClain, Cahn, 2021). Sudiono (2021) navodi da se primenom feminističke teorije posebno izdvajaju dva glavna uzroka ranjivosti žena u suočavanju sa pandemijom: ekonomski nepri-like koje predstavljaju rodno pitanje usred pandemije COVID-19 i ranjivost žena zbog stigmatizovanog rodnog identiteta. Navedeni faktori pogoršavaju stigmu žena kao „objekata”, što dovodi do frustracija zbog pandemije i njenih izvedenih uticaja u vidu ekonomskе krize, povećane nezaposlenosti, ograničenog pristupa socijalnoj sigurnosti i povećanog siromaštva (Sudiono, 2021).

COVID-19 se može smatrati indirektnim uzročnikom nasilja (Vujović, 2020: 4). Pandemija je delovala na način da žene budu ranjivije, a samim tim i u većem riziku od izloženosti partnerskom nasilju. Uvođenje različitih mera zaštite tokom pandemije COVID-19 uticalo je na socijalno distanciranje, što je pokrenulo problem javnog zdravlja koji je postojao i pre pandemije, a to je nasilje nad ženama. Sve ovo zajedno učinilo je žene ranjivijim, jer su se suočile sa dvostrukom pandemijom: zbog pandemije COVID-19 i pandemijom nasilja.

Na veće opterećenje žena tokom pandemije ukazuje i feministička teoretičarka Veržes, koja iznosi činjenicu da od početka pandemije nije svima podjednako pružena zaštita. Ona ističe da su žene činile većinu koja je bila zaposlena u uslužnim i negovateljskim delatnostima, čime su bile izloženije virusu i da je tokom ovog perioda poraslo i nasilje u domovima (Veržes, 2022).

Izolacija, kao jedan od ključnih instrumenata koji je korišćen u cilju sprečavanja širenja pandemije, povećala je rizik za izloženost žena partnerskom nasilju (Grbić Pavlović, 2020; Sandford, 2020). Novonastale okolnosti su omogućile učiniocima da u još većoj meri demonstriraju moć i imaju kontrolu nad svojim partnerkama. U okolnostima izolacije, žrtve su bivale zarobljene sa nasilnikom, što je dovodilo do njihove bespomoćnosti (Grbić Pavlović, 2020). Međutim, uprkos značajnom porastu partnerskog nasilja tokom pandemije, mnoge žene i devojke su tokom izolacije bile uskraćene za mogućnost prijavljivanja i kontaktiranja nadležnih institucija iz više razloga: strah od učinioца, nemogućnost posete policijskoj stanici ili organizaciji koja pruža pomoć žrtvama nasilja, prekid kontakta sa kolegama, prijateljima, rođbinom i slično.

Nije samo boravak članova porodice na jednom mestu u dužem vremenskom periodu bio okidač za nasilje. Ignjatović (2011) navodi da se nasilje češće javlja u porodicama nižeg socijalno-ekonomskog statusa i u vreme krize, kao i da faktori koji ugrožavaju tradicionalnu mušku ulogu, poput siromaštva i nezaposlenosti, utiču na češće ispoljavanje nasilja nad ženama u porodici. Krizne situacije izazivaju i osećanja straha i bespomoćnosti i kod muškaraca, posebno ukoliko se suočavaju sa nemogućnošću ispunjavanja društveno očekivane uloge po pitanju obezbeđivanja finansijske i opšte sigurnosti u porodici. Obzirom da patrijarhalni muškarci teže podnose nemoć u ovakvim okolnostima, oni neretko pokušavaju da povrate osećanje moći preko dominacije, ugnjetavanja, kontrole i ispoljavanjem nasilja nad svojim partnerkama. Osećanje nemoći najčešće se javlja usled nezadovoljenih potreba za zaštitom, ljudljavi, postavljanja granica, kontrole, mogućnosti uticaja, iznalaženja rešenja.

Doživljaj nemoći uglavnom izaziva strahove, zatim anksioznost koja može da rezultira besom i nasiljem (Despotović, 2017).

Značajan faktor rizika za ispoljavanje nasilja u okolnostima pandemije je i ekonomска zavisnost žena (De Paz Nives, Gaddis, Muller, 2021). Značajno više žena nego muškaraca je izgubilo posao u različitim fazama pandemije. U mnogim zemljama, sektori privrede koji zapošljavaju neproporcionalan deo žena su najteže bili pogođeni, uključujući turizam, ugostiteljstvo i maloprodaju (De Paz Nives, Gaddis, Muller, 2021). Takođe, u mnogim zemljama opterećenje žena bivalo je sve veće. One su u većoj meri od muškaraca imale i druge uloge u porodici, uključujući i obaveze oko dece i ostalih osoba u porodici kojima je bila potrebna nega, briga o potencijalnom partneru koji zloupotrebljava alkohol, dok su se i dalje suočavale sa zdravstvenim problemima zbog pandemije COVID-19. Domovi su bili pretvoreni u kućne kancelarije bez adekvatnih uslova za rad. U isto vreme, žene su imale manje moći od muškaraca u donošenju ključnih odluka tokom krize (De Paz Nives, Gaddis, Muller, 2021).

Takođe, posledice nasilja u kriznim situacijama povećavaju ranjivost žena kao žrtava, jer proizilaze iz patrijarhalnih sistema dominacije i kontrole što je reafirimisalo tradicionalna uverenja o partnerskim odnosima. Radikalne feminističke teorije govore o tome da se patrijarhat uspostavlja fizičkom silom muškaraca, a održava se i drugim resursima moći (ekonomskim, pravnim, emocionalnim) (Dragićić Labaš, 2019). I dalje su prisutni ukorenjeni stavovi o nejednakom odnosu moći u partnerskim odnosima koji podržavaju dominaciju muškaraca nad ženama i iracionalna uverenja o reagovanju u konfliktnim situacijama (Despotović, Hrnčić, 2019), koja se reaktiviraju u vremenima kriza.

Za razumevanje uticaja navedenih faktora rizika potrebno je uključiti nekoliko teorija, kao što su teorija rizika, patrijarhata, partnerske i porodične dinamike. Teorija koja bi doprinela boljem razumevanju ove teme jeste teorija patrijarhata, koja naglašava da povećanje resursa žena neće promeniti asimetriju moći (Stanojević, prema Dragićić Labaš, 2019). Veoma često se dešava da partneri tokom perioda zabavljanja uspostave i grade egalitarni odnos, međutim ulaskom u brak i rođenjem dece dolazi često do povratka na tradicionalne obrasce partnerskog funkcionisanja i društveno očekivane rodne uloge (Stanojević, 2018). Do ovakvih promena dolazi pod uticajem nekih razvojnih faza u životima porodica, ali se sličan mehanizam dešava i u situacijama kriza, kada se, usled stresa i neizvesnosti, pribegava uspostavljanju neke vrste kontrole nad situacijom uvođenjem poznatih obrazaca porodičnog funkcionisanja.

U okolnostima pandemije, pored prethodno navedenih faktora rizika za ispoljavanje nasilja, neretko se javlja i veća konzumacija alkohola, droga, čime se samo povećava mogućnost da će do eskalacije nasilja doći i da će eventualno žrtva biti i ubijena (Campbell i dr., 2003). Dragišić Labaš (2019) navodi da alkoholizam dovodi do niza posledica među kojima je i partnersko nasilje. Konzumiranje alkohola pojačava već postojeće socijalne stavove prema nasilju, inhibicije su slabije, čime dolazi do lakšeg gubitka kontrole impulsa muškarca. U ovakvim okolnostima, žene bivaju posebno ugrožene od rodno zasnovanog nasilja (Dragišić Labaš, 2019). Korišćenje alkohola i droga kratkoročno utiče na redukovanje napetosti i ublažavanje negativnih osećanja, međutim vremenom se može javiti i depresija, uznemirenost i promene obrazaca ponašanja, pa ljudi mogu postati veoma nasilni i agresivni (WHO, 2013). Pomenuti slučajevi se mogu pojaviti u svim kriznim situacijama, pa su se tako i pojavili, prema literaturi, i tokom širenja zaraze COVID-19. Sve navedene okolnosti su dovele do porasta broja slučajeva nasilja nad ženama čak i u domovima gde ranije nije bilo viktimizacije (Bećirović, 2021).

Zaključak

Na osnovu prikazanih podataka može se zaključiti da je registrovan porast nasilja nad ženama u svim zemljama, čak i onim koje nisu imale stroge mere zaštite, kao što je izolacija. Takođe, zabeleženi su i slučajevi nasilja nad ženama u porodicama u kojima do tada ono nije bilo prisutno. Neki od razloga za eskalaciju nasilja nad ženama tokom COVID-19 širom sveta su povezani sa donošenjem mera koje su države sprovodile kako bi sprečile zarazu, kao što su lockdown, koji socijalno i fizički izoluje porodice, čime se akumulira stres, napetost, bespomoćnost i neizvesnost među njenim članovima. Ovo svakako nisu bili isključivi razlozi za povećanje stope nasilja tokom pandemije, što potvrđuje primer Švedske, koja nije imala stroge mere, a stopa porodičnog nasilja i partnerskog nasilja je bila u porastu u 2020. godini u odnosu na 2019. godinu.

Iako su navedene okolnosti i pomenuti faktori rizika mogli da ukažu na očekivan porast nasilja tokom trajanja pandemije COVID-19, na svetskom nivou smo se ponovo suočili sa marginalizacijom fenomena nasilja nad ženama u partnerskim odnosima. Države su bile usmerene na zdravstvene

i ekonomski aspekti krize. Nečinjenjem i izostankom preuzimanja važnih koraka za prevazilaženje rizika i preveniranje nasilja treba da preuzmu odgovornost za eskalaciju nasilja. Veržes ističe da je tokom pandemije došlo do toga da se rodno zasnovano nasilje u feminističkim raspravama mora posmatrati i kroz pitanje stanovanja, zdravstvene zaštite i zaštite na radnom mestu. S tim u vezi, autorka smatra da treba težiti postnasilničkom društvu, čija centralna tema priče o moći neće biti nasilje (Veržes, 2022).

Nalazi prikazani u radu ukazuju na kompleksnost fenomena nasilja u partnerskim odnosima u situacijama kriza, što zahteva sinhronizovano delovanje na različite faktore koji doprinose njegovom nastajanju i održavanju, kako bi se ono efikasno sprečilo i eliminisalo. Za razumevanje ovako složenog fenomena potrebni su različiti teorijski pristupi kojim bi se obuhvatili mnogobrojni faktori koji doprinose njegovom ispoljavanju i održavanju na individualnom, relacijskom i društvenom nivou. Razvijanjem multidimenzionalnog teorijskog okvira i uvođenjem novih načina detektovanja i intervenisanja u ovim situacijama omogućili bi se efikasniji načini društvenog reagovanja u mnogobrojnim situacijama nasilja u porodici tokom trajanja kriza.

Literatura

- Babović, M., Ginić, K., Vuković, O. (2010) *Mapiranje porodičnog nasilja nad ženama u centralnoj Srbiji*. Beograd: Sekons.
- Bahn, K., Cohen, J., an der Meulen Rodgers, Y. (2020) A Feminist Perspective on COVID-19 and the Value of Care Work Globally. *Gender Work and Organization*, 5, str. 695-699. doi: 10.1111/gwao.12459.
- Bašić, A. (2021) *COVID-19's Effect on Domestic Violence in Sweden During the First 6 months of 2020*. Malmö: Malmö University.
- Bećirović, F. (2021) *Pandemija COVID-19 i odgovor institucija i sigurnih kuća na nasilje u porodici*. Sarajevo: Atlantska inicijativa.
- Boxall, H., Morgan, A., Brown, R. (2020) The Prevalence of Domestic Violence among Women During the COVID-19 Pandemic. *Statistical Bulletin no. 28*. Canberra: Australian Institute of Criminology. doi: 10.52922/sb04718
- Boxall, H., Morgan, A. (2021) *Intimate Partner Violence During the COVID-19 Pandemic: A Survey of Women in Australia*. Queen Victoria: Australia's National Research Organisation for Women's Safety Limited (ANROWS).

Brink, J., Cullen, P., Beek, K., Peters, S. A. E. (2021) Intimate Partner Violence During the COVID-19 Pandemic in Western and Southern European Countries. *European Journal of Public Health*, 5, str. 1067-1072. doi: 10.1093/eurpub/ckab093.

Campbell, J. C., Webster, D., Koziol-McLain, J., Block, C., Campbell, D., Curry, M. A., Gary, F., Glass, N., McFarlane, J., Sachs, C., Sharps, P., Ulrich, Y., Wilt, S. A., Manganello, J., Xu, X., Schollenberger, J., Frye, V., Laughon, K. (2003) Risk Factors for Femicide in Abusive Relationships: Results from a Multisite Case-control Study. *American Journal of Public Health*, 7, str. 1089-9107. doi: 10.2105/ajph.93.7.1089.

Carrington, K., Morley, C., Warren, S., Harris, B., Vitis, L., Ball, M., Clarke, J. Ryan, V. (2020) *Impact of COVID on Domestic and Family Violence Services and Clients: QUT Centre for Justice Research Report*. Brisbane: QUT Centre for Justice Research Report, QUT Centre for Justice.

Dasgupta, S. D. (2002) A Framework for Understanding Women's Use of Nonlethal Violence in Intimate Relationships. *Violence against Women*, 8, str. 1364-1389. doi 10.1177/107780102237

De Paz Nives, C., Gaddis, I., Muller, M. (2021) *Gender and COVID-19 What Have we Learnt, One Year Later? Policy Research Working Papers no. 9709*. Washington, DC: World Bank. doi: 10.1596/1813-9450-9709

Despotović, V. (2017) *Analiza efikasnosti psihosocijalnog programa za počinioce nasilja u partnerskim odnosima*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.

Despotović, V., Hrnčić, J. (2019) Analiza efikasnosti psihosocijalnog programa za počinioce partnerskog nasilja u Srbiji. *Socijalne studije*, 2, str. 35-50.

Dudić-Sijamija, A. (2020) Samoprocjena partnera o stepenu bračne kohezivnosti, izražajnosti i konfliktnosti u vrijeme pandemije koronavirusa u Bosni i Hercegovini. *DHS – Društvene i humanističke studije : Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, 13, str. 173-190.

Dragišić Labaš, S. (2019) Partnersko nasilje, tradicionalni stavovi i upotreba alkohola u Srbiji. *Crimen*, 2, str. 109–121. doi: 10.5937/crimen1902109D.

Drew, M. (2021) Feminist Perspectives on Disaster, Pandemics, and Intimate Partner Violence. U: R. Geffner, J. W. White, L. K. Hamberger, A. Rosenbaum, V. Vaughan-Eden, V. I. Vieth (ur.) *Handbook of Interpersonal Violence and Abuse Across the Lifespan*. New York: Springer, str. 1-20. doi: 10.1007/978-3-319-62122-7_332-2.

Franz, V. A., Arnkoff, D. B., Glass, C. R., Mete, M., Dutton, M. A. (2011) Predictors of the Impact of the September 11th Terrorist Attacks on Victims of Intimate Partner Violence. *Journal of Traumatic and Stress*, 5, str. 530-537. doi: 10.1002/jts.20676.

-
- Fraser, E. (2020) *Impact of COVID-19 Pandemic on Violence against Women and Girls*. VAWG Helpdesk Research Report No. 284. London: VAWG Helpdesk.
- Grbić Pavlović, N. (2020) *Nasilje u porodici u doba pandemije. Uticaj preventivnih mjera za korona virus na nasilje u porodici u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Ignatović, T. (2011) *Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: model koordiniranog odgovora zajednice*. Beograd: Rekonstrukcija Ženski fond.
- Lindberg, L. D., VandeVusse, A., Mueller, J., Kirstein, M. (2020) *Early Impacts of the COVID-19 Pandemic: Findings from the 2020 Guttmacher Survey of Reproductive Health Experiences*. New York: Guttmacher Institute.
- Mahmutović, Dž., Škuletić-Malagić, S. (2021) Nasilje u porodici u doba pandemije COVID-19 u Bosni i Hercegovini. *Temida*, 1, str. 55-74. doi: 0.2298/TEM2101055M
- Nikolić-Ristanović, V. (2021) Rasprostranjenost, oblici, karakteristike i novi obrasci viktimizacije u Srbiji tokom pandemije COVID-19. *Temida*, 2, str. 143-176. doi: 10.2298/TEM2102143N
- Noman, A. H., Griffiths, M. D., Pervin, S., Ismail, M. N. (2020) The Detrimental Effects of the COVID-19 Pandemic on Domestic Violence against Women. *Journal of Psychiatric Research*, 134, str. 111-112. doi: 10.1016/j.jpsychires.2020.12.057
- Pajvančić, M., Petrušić, N., Nikolin, S., Vladisavljević, A., Baćanović, V. (2020) *Rodna analiza odgovora na COVID-19 u Republici Srbiji*. Beograd: Misija OEBS-a u Srbiji i Ženska platforma za razvoj Srbije 2014-2020.
- Stanojević, D. (2018) *Novo očinstvo u Srbiji: Sociološka studija o praksama i identitetima roditelja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i J.P. Službeni glasnik.
- Sudiono, L. (2021) The Vulnerability of Women in Dealing with COVID-19 Pandemic: Feminist Legal Theory Approach. *Hasanuddin Law Review*, 3, str. 241-259. doi: 10.20956/halrev.v7i3.2350
- Veržes, F. (2022) *Feministička teorija nasilja: za antirasističku politiku zaštite*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Vujović, T. (2020) Uticaj pandemije COVID-19 na nasilje u porodici. *Sociološka luča*, 2, str. 3-16.
- Wenham, C., Smith, J., Morgan, R. (2020) COVID-19: The Gendered Impact of the Outbreak. *The Lancet*, 10227, str. 846-848. doi: 10.1016/S0140-6736(20)30526-2

Internet izvori

Bašić, S. (2020) *Demokratija i ljudska prava, Pandemija COVID-19: Rodna perspektiva*. Friedrich Ebert Stiftung. Dostupno na: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/16154.pdf>, stranici pristupljeno 1.10.2022.

EuroMedRights (2020) *COVID-19 and the increase in domestic violence against women. Cases of Jordan, Italy, Morocco and Tunisia*. Dostupno na: <https://euromedrights.org>, stranici pristupljeno 6.6.2022.

ISTAT (2020) *Gender-based Violence in the Time of COVID-19: Calls to the 1522 Helpline*, Dostupno na: https://www.istat.it/it/files//2020/06/StatToday_Violence_Helpline_calls.pdf, stranici pristupljeno 7.6.2022.

Ivandic, R., Kirchmaier, T. (2020) Domestic Abuse in Times of Quarantine. Dostupno na: <https://cep.lse.ac.uk/pubs/download/cp578.pdf>, stranici pristupljeno 8.6.2022.

McClain, L. C., Cahn, N. (2021) Gendered Complications of COVID-19: Towards a Feminist Recovery Plan. *Georgetown Journal of Gender and the Law*, 1, str. 1-56. Dostupno na: https://scholarship.law.bu.edu/faculty_scholarship/978, stranici pristupljeno 6.12.2022.

Rees, S., Pittaway, E., Bartolomei, L (2005) Waves of Violence - Women in Post-Tsunami Sri Lanka. *Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies*, 2, str. 1-6. Dostupno na: <https://www.massey.ac.nz/~trauma/issues/2005-2/rees.htm>, stranici pristupljeno 6.12.2022.

Sandford, A. (2020, 3. april) *Coronavirus: Half of Humanity Now on Lockdown as 90 Countries Call for Confinement*. Dostupno na: <https://www.euronews.com/2020/04/02/coronavirus-in-europe-spain-s-death-toll-hits-10-000-after-record-950-new-deaths-in-24-hou>, stranici pristupljeno 10.06.2022.

United Nations Population Fund (UNFPA) (2020) Impact of the COVID-19 Pandemic on Family Planning and Ending Gender-based Violence, Female Genital Mutilation and Child Marriage. Dostupno na: <https://www.unfpa.org/resources/impact-covid-19-pandemic-family-planning-and-ending-gender-basedviolence-female-genital>, stranici pristupljeno 10.6.2022.

Vilić, V. (2020) *Sprečavanje i iskorenjivanje femicida u Srbiji*. Elektronski bilten br. 4. Pančevo: Udruženje građanki FemPlatz. Dostupno na: <https://www.femplatz.org/index.php>, stranici pristupljeno 10.6.2022.

Vidal, C., Merchant, J. (2021) *La crise de la COVID-19, un puissant révélateur de l'impact du genre dans la santé: Étude comparative entre la France et les États-Unis*. Dostupno na: <https://www.hal.inserm.fr/inserm-03361856>, stranici pristupljeno 10.6.2022.

Wijk, D., Beltran Galindo, L., Nouri, E., Mason-Jones, A. (2021) *The Impact of COVID-19 on Intimate Partner Violence in Europe*. Brussels: Association of Schools of Public Health in the European Region, str. 1-13. Dostupno na: <https://eprints.whiterose.ac.uk/180277>, stranici pristupljeno 8.6.2022.

World Health Organization (WHO) (2013) *Global and Regional Estimates of Violence against Women: Prevalence and Health Effects of Intimate Partner Violence and Non-partner Sexual Violence*. Dostupno na: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/85239>, stranici pristupljeno 6.6.2022.

VERA DESPOTOVIĆ*

COVID-19 and Violence against Women in the Intimate Partner Context

This paper is devoted to the analysis of the impact of COVID-19 on the increase in the rate of intimate partner violence identified during the pandemic. Partner violence can be explained as one way of establishing and securing control and power by men over women. To explain this phenomenon, the paper uses a feminist approach that is gender sensitive and focuses on the analysis of gender inequality in a society based on a male dominance of power over women. During the pandemic, countries introduced many measures against the spread of the infection, such as states of emergency and various forms of the lockdown. To shed light on this topic, data and experiences from different regions of the world were used and compared to indicate an increase in the rate of violence against women during the pandemic. Risk factors that led to the increase in violence are pointed out as well. It is concluded that an increase in violence against women has been evident in all countries, even in those countries that did not have strict measures such as the lockdown. Additionally, an increase in intimate partner violence in families where it was not present prior to the pandemic was noted.

Keywords: COVID-19, pandemic, partner relations, violence against women.

* Dr Vera Despotovic is an Assistant Professor at the Faculty of Media and Communications, Singidunum University, Belgrade. E-mail: veradest@gmail.com.

TEMIDA
2022, vol. 25, br. 3, str. 347-350
ISSN: 1450-6637

SVRI (Sexual violence research initiative) Forum 2022

(Forum Inicijative za istraživanje seksualnog nasilja 2022)
Kankun, Meksiko, 19-23.9.2022.

Inicijativa za istraživanje seksualnog nasilja (SVRI) je globalna mreža koja obuhvata više od 6000 članova. To je najveća svetska mreža za istraživanje nasilja nad ženama (*violence against women - VAW*) i nasilja nad decom (*violence against children - VAC*), koja obezbeđuje prostor za globalne aktere da se povezuju jedni sa drugima, dele i promovišu svoja istraživanja, rade na uticaju na politike i unapređuju živote onih koji su iskusili rodno zasnovano nasilje. SVRI je osnovan 2003. godine od strane Globalnog foruma za medicinska istraživanja i prvobitno je bila organizovana od strane Svetske zdravstvene organizacije (SZO), nakon čega je, 2006. godine prešla u Južnoafrički savet za medicinska istraživanja (SAMRC). SVRI je postala nezavisna organizacija 2019. godine. Registrovana je kao neprofitna organizacija prema južnoafričkim zakonima (SVRI NPC 2019/197466/08), nakon što se izdvojila iz SAMRC-a. Odluka o preseljenju doneta je nakon opsežnih konsultacija sa ključnim donatorima, savetnicima, članovima i partnerskim organizacijama.

SVRI Forum je najveća globalna, istraživačka i zagovaračka konferencija o nasilju nad ženama i nasilju nad decom. U cilju povezivanja, učenja i podele iskustva, svake dve godine okuplja istraživače, donatore, praktičare, kreatore politika, aktiviste i preživele. To je prilika da se sazna o najnovijim inovacijama za prevenciju i reagovanje na rodno zasnovano nasilje u zemljama sa niskim i srednjim prihodima i da se upoznaju neki od najuticajnijih istraživača i praktičara u oblasti nasilja nad ženama i nasilja nad decom.

Na ovogodišnjem Forumu Inicijative za istraživanje seksualnog nasilja registrovano je 1095 učesnica i učesnika iz 96 zemalja, od čega je 80% došlo iz nerazvijenih zemalja, poput Latinske Amerike i Afrike, a preko 80 učesnika i

izlagača je bilo iz Meksika. Forum SVRI 2022 je organizovan u Kankunu (Meksiko) u periodu između 19. i 23. septembra, pri čemu je 19. septembra radni deo Foruma bio posvećen isključivo radionicama na temu nasilja nad ženama i decom, kao i istraživačkim i etičkim metodama, participatornim metodama i dobim praksama. Ukupno je organizovano sedamnaest radionica.

Konferenciju je otvorila Claudia Garcia-Moreno, koordinatorka departmana za Seksualno i reproduktivno zdravlje i istraživanje u SZO, koji pokriva adolescentno zdravlje, nasilje nad ženama i štetne prakse, kao i osnivačica, bivša predsednica i liderka upravnog odbora SVRI mreže, a ujedno i predsedavajuća Foruma SVRI 2022. Kao lekarka iz Meksika sa master diplomom sa Londonske škole higijene i tropske medicine, radila je u zajednici i porodičnoj medicini na nacionalnom univerzitetu u Meksiku i bila je zdravstvena savetnica za Oxfarm Ujedinjeno Kraljevstvo i Irsku, pre nego što je prešla da radi za SZO. Ima preko 30 godina iskustva u oblasti javnog zdravlja i globalnih zdravstvenih politika sa fokusom na žensko reproduktivno zdravlje, HIV i AIDS. Pridružila se SZO 1994. godine, gde je vodila radnu grupu za rod i žensko zdravlje, nasilje nad ženama i HIV/AIDS kod žena i devojčica. Dr Garcia-Moreno je otvorila Forum najavom da se Forum nakon tri godine ponovo organizuje kao prostor koji obezbeđuje da se istraživači, aktivisti i praktičari koji se bave nasiljem nad ženama i decom okupe, podele svoja iskustva i nauče inovativne i primenljive pristupe. Takođe, najavila je da je ovaj Forum prvi koji se održava u zemlji španskog govornog područja. SVRI je pripala čast da zajedno sa Nacionalnim institutom za žene i Centrom za regionalna i multidisciplinarna istraživanja Autonomnog nacionalnog univerziteta u Meksiku organizuje ovu konferenciju. Dr Garcia-Moreno je poželela svim učesnicima da ostvare kontakte i izgrade mreže koje će unaprediti znanja u oblasti, kako bi se stvorio svet u kome su žene i devojke slobodne od nasilja i koji je bezbedan za sve.

Skup je pozdravila i dr Nadine Flora Gasman Zylbermann, predsednica Nacionalnog instituta za žene u Meksiku, koja je istakla počastovanost time da prva zemlja u kojoj se govori španski jezik učestvuje u organizaciji SVRI Foruma 2022. Ona je ukazala da se sa svakim SVRI forumom približava ka osnovnom cilju ove inicijative, a to je da se, iz sveobuhvatne i intersektorske perspektive, utiče na politike smanjenja svih oblika rodno zasnovanog nasilja.

Skupu se obratila i izvršna direktorka SVRI Elizabeth Dartnall, koja je pomenula ushićenost što se, nakon tri godine pandemije koronavirusa, paraćene izolacijom, locdown-om, gubicima, prekidom fizičkih kontakata i

prelaskom na onlajn komunikaciju, Forum održava uživo, na kojem će izlagiči saopštiti inovativna znanja i informacije, neophodne za suočavanje sa budućim izazovima u oblasti suzbijanja rodno zasnovanog nasilja. Svoje obraćanje je završila tako što je svima poželela dobrodošlicu i izrazila zahvalnost na podršci u organizovanju Foruma partnerima, sponzorima i svima ostalima koji su u tome pomogli.

Konferenciju je pozdravila i dr Sonia Frias, vanredna profesorka Autonomnog nacionalnog univerziteta u Meksiku, koja je, takođe, ukazala na značaj za region što se Forum organizuje u Meksiku, jer omogućava da se povežu različiti sektori i profesionalci, da se podele iskustva, ali i da se osvetle problemi i uključe u javne agende, i na taj način podrže i ohrabre implementaciju uspešnih inicijativa za sprečavanje i odgovor na različite forme rodno zasnovanog nasilja.

Nakon plenarne sesije i otvaranja konferencije počele su paralelne sesije koje su se odvijale u tri bloka u trajanju od po sat i po vremena tokom naredna tri dana. Ukupno je održano 56 paralelnih sesija na temu rodno zasnovanog nasilja, nasilja nad decom, prikaza programa i intervencija, istraživanja u kontekstu COVID-19 krize, kao i odnosa prema mentalnom zdravlju i znanjima zasnovanim na traumi. Prikaz intervencija je uključio i evaluacije, koje su sprovedene inovativnim i kreativnim metodologijama, uz strogo poštovanje etičkih načela. U vezi sa tim, istaknuto je da su primenjene intervencije doprinele smanjenju nasilja nad ženama i poboljšanju ukupne dobrobiti žena na teritoriji Afrike za 20% do 50%, u zavisnosti od regiona.

Na konferenciji su predstavljeni i rezultati istraživanja nasilja nad decom migrantima na zapadnobalkanskoj ruti. Ovo istraživanje je sprovedeno uz podršku SVRI mreže, Save the Children i Univerziteta u Sarajevu i Beogradu. Rezultati ukazuju da su sva deca obuhvaćena uzorkom pretrpela različite oblike nasilja tokom puta od zemlje porekla do zemlje destinacije, da su podrška i pomoć, uglavnom, nedostupni i da se deca pretežno oslanjaju na sebe i svoju porodicu. Ovi nalazi ukazuju na potrebu da se unapredi komunikacija i koordinacija ključnih aktera na terenu, ali i donosilaca odluka, kako na nacionalnim tako i na međunarodnom nivou.

Organizacioni odbor konferencije je naglasio da je pandemija COVID-19 dovela do netičkih okolnosti, u kojima su neizvesnost i strah značajno smanjili bliskost među ljudima, koji bi inače, u redovnim okolnostima mogli da budu podrška jedni drugima. Posledice akumulirane tokom više meseci imale su efekte

na telo, um i na emocije ljudi: stres, napetost, anksioznost, strah, neizvesnost i odsustvo bliskosti. Osim toga, angažovanje na sprečavanju, smanjenju i istraživanju nasilja nad ženama i decom, posebno u takvim okolnostima pandemije, takođe, može uticati na fizičko i mentalno blagostanje pomagača i istraživača.

Imajući to u vidu, poseban segment konferencije bio je posvećen dobrobiti učesnica i učesnika. S obzirom da je tema seksualnog zlostavljanja izuzetno teška i za same istraživače, da ostavlja prostor za aktiviranje sekundarne traumatizacije i vikarijske traume, formiran je tim koji je sprovodio bio-psihološku strategiju koja se odnosi na dobrobit, zaštitu i staranje o dostojanstvu učesnika, kako na individualnom tako i na kolektivnom nivou. Višestruka strategija Forum-a uključivala je aktivnosti za odmor, povezivanje (i ponovno povezivanje) sa sobom i drugima, i podsticanje kreativnosti. Cilj međusobnog povezivanja bilo je bavljenje fizičkim, emocionalnim, mentalnim i duhovnim aspektima učesnica i učesnika konferencije, a aktivnosti su uključivale: jogu zasnovanu na znanjima o traumi, plesne sesije, kratke masaže na stolici, šetnje na otvorenom, tiha utočišta, sesije emocionalne pratnje sa specijalizovanim terapeutima, hrabru sobu, sesije meditacije, aktivnosti zasnovane na umetnosti, dijaloške krugove, restorativne razgovore i aktivnosti umrežavanja. Ove aktivnosti su bile dostupne od 20. do 23. septembra za sve učesnike Forum-a: govornike, učesnike, prevodioce, hotelsko osoblje, pomoćno osoblje Forum-a i pružaoca usluga.

Forum je zatvoren plenarnom sesijom na kojoj je Elizabeth Dartnall zajedno sa saradnicima uključenim u organizaciju podelila iskustva o značaju solidarnosti i podrške, i razmene znanja u prevenciji nasilja. Potom su podeљene nagrade mladim istraživačima.

Za sam kraj, prikazan je kratki film, posvećen Claudia-i Garcia-Moreno, povodom odlaska u penziju, u kojem je istaknut uticaj i doprinos koji je imala na rad SVRI, nakon čega je usledio kratak koncert marijačija.

PROF. DR ANITA BURGUND ISAKOV

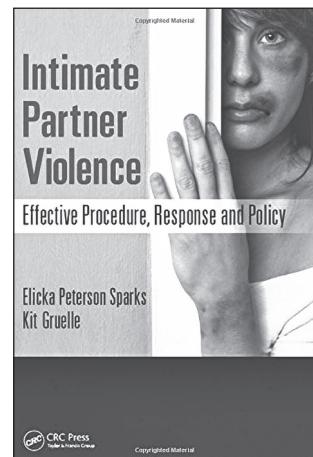
TEMIDA
2022, vol. 25, br. 3, str. 351-355
ISSN: 1450-6637

Elicka Peterson Sparks, Kit Gruelle

Intimate Partner Violence: Effective Procedure, Response and Policy

(Nasilje u intimnim partnerskim odnosima: efikasna procedura, odgovor i politika)
Oxfordshire, United Kingdom, Taylor & Francis Group, 2017, str. 134

Nasilje u intimnim partnerskim odnosima predstavlja široko rasprostranjenu pojavu i najčešći je vid viktimizacije žena nasiljem u porodici. Na osnovu podataka Svetske zdravstvene organizacije, nasilje nad ženama, a posebno intimno partnersko nasilje i seksualno nasilje, predstavljaju glavni zdravstveni problem i oblik kršenja ljudskih prava žena (WHO, 2021)¹. Jedna od tri žene širom sveta iskusile su fizičko i/ili seksualno intimno nasilje od strane partnera, odnosno ne-partnersko seksualno nasilje tokom svog života. Dok većina ljudi misli da nasilje nad ženama najčešće vrši osoba koja je nepoznata žrtvi, daleko je veći rizik da učinilac bude neko iz žrtvinog najbližeg okruženja. Čak 38% ubistava žena učinjeno je od strane intimnog partnera (WHO, 2021). Pogled na praksu većine zemalja u poslednje tri decenije potvrđuje sličnosti u razvoju svesti, politike, zakonodavstva i prakse u oblasti zaštite žena od nasilja, uključujući nasilje u intimnim partnerskim odnosima i u porodici. Visoka stopa nasilja u porodici i nasilja u intimnim partnerskim odnosima, međutim, pokazuje da i dalje postoji nedovoljno razumevanje (specifičnosti) fenomena i nepostojanje jasnog koncepta na kome se bazira zaštita od nasilja u porodici. Kako bi se obezbedila efikasna zaštita

¹ WHO (2021) *Devastatingly Pervasive: 1 in 3 Women Globally Experience Violence*. Dostupno na: <https://www.who.int/news-room/detail/09-03-2021-devastatingly-pervasive-1-in-3-women-globally-experience-violence>, stranici pristupljeno 15.11.2022.godine

žrtava nasilja u porodici, neophodno je precizno definisanje i razumevanje samog problema, poznavanje činilaca koji do njega dovode, kao i efikasnih programa i mera za njegovo suzbijanje. Knjiga *Nasilje u intimnim partnerskim odnosima: Efikasna procedura, odgovor i politika* nas kroz šest poglavlja detaljno upoznaje sa problemom nasilja u porodici, pre svega nasilja učinjenog od strane intimnog partnera, sa posebnim fokusom na ono što se praktično može učiniti kako bi se ovaj problem rešio.

U prvom poglavlju knjige, koje nosi naziv *Nasilje u porodici - Ozbiljne nego što mislite*, autorke ukazuju na ozbiljnost nasilja u porodici, koje se, neretko, u javnosti percipira kao lakše u odnosu na druga krivična dela. Kako bi pokazale da je nasilje u porodici, a pre svega nasilje učinjeno od strane intimnog partnera, ozbiljna i česta pojava, autorke iznose kvantitativne podatke, dopunjajući ih obiljem kvalitativnih podataka. Statistički podaci pokazuju da nasilje u intimnim partnerskim odnosima čini 14% svih nasilnih krivičnih dela u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD). Naime, postoji devet puta veća verovatnoća da će žene biti ubijene od strane intimnog partnera, nego od strane nepoznate osobe - u proseku, 46 žena bude ubijeno iz vatre nog oružja od strane njihovih sadašnjih ili bivših intimnih partnera svakog meseca u SAD. Kako bi podigle svest i ukazale na ozbiljnost problema, autorke porede broj smrtnih slučajeva u vezi sa nasiljem u porodici u datom periodu u odnosu na broj pогинулих u ratovima u Iraku i Avganistanu u tom istom periodu. Tako je u periodu od 2001. do 2012. godine, broj pогинулих američkih vojnika u Iraku i Avganistanu iznosio 6838. U istom tom periodu, u SAD broj žena koje su ubili njihovi intimni ili bivši intimni partneri bio je 11766, što pokazuje da je više žena ubijeno od strane intimnih i bivših intimnih partnera nego što je pогинulo vojnika u ratu. Analizirajući slučajeve iz prakse, autorke ukazuju na propuste u radu nadležnih institucija, uključujući i neizricanje mera zabrane prilaska, neoduzimanje oružja nasilniku i slično, što je za posledicu imalo ubistvo žena od strane partnera. Istoču da nasilje u porodici ostavlja brojne posledice na psihičko i fizičko zdravlje, kako kod onih koji su mu neposredno izloženi tako i kod onih koji su posmatrači. Dodatno, autorke ukazuju da nasilje u porodici utiče na decu u nesrazmerno visokoj stopi u odnosu na većinu drugih nasilnih dela. Čak i kada deca nisu direktnе žrtve, posmatranje takvog nasilja ima jak uticaj na njihov društveni, kognitivni i fizički razvoj. Na kraju prvog poglavlja, autorke zaključuju da je veoma važno da ljudi počnu da sagledavaju nasilje u porodici kao izuzetno teško, nasilno krivično delo, i daju preporuke šta može da se uradi da bi se sprečilo nasilje u porodici.

U drugom poglavlju, pod nazivom *Nevidljive taktike i kontrole*, predstavljen je koncept prinudne kontrole i centralne uloge koju on ima kod nasilja u porodici. Autorke nas kroz ovo poglavlje podsećaju da nasilnici često koriste suptilne oblike kontrole kako bi najpre stekli, a zatim i zadržali kontrolu nad svojim žrtvama. Najčešće je reč o manje očiglednim taktikama (tzv. „intimna kontrola“), koje često bivaju zanemarene od strane porodice, prijatelja, stručnjaka i stručnjakinja, a koje prema mišljenju autorki knjige predstavljaju veći rizik za nasilje u odnosu na neke druge faktore. Jedna od taktika intimne kontrole koju autorke navode jeste pogled. Reč je o taktici koja se ogleda u tome da nasilnik gleda (zuri) u žrtvu na način koji obećava nasilje ukoliko se njegova volja ne izvrši. Šarm, kodirana gestikulacija i finansijska zavisnost, takođe, predstavljaju uobičajena sredstva za vršenje kontrole nad žrtvom. Kao jednu od najčešćih kontrolnih taktika, autorke izdvajaju nenasilnu prinudu, koja dovodi do uništavanja samopoštovanja i samopouzdanja žrtve. Cilj je naterati žrtvu da se oseća srećnom što je nasilnik sa njom u vezi ili braku i da joj se nametne ideja da ona zaslužuje tretman koji od njega dobija. Pored nevidljivih taktika i kontrole, autorke se u ovom poglavlju osvrću i na izgovore koje koriste nasilnici, ali i okruženje za opravdavanje učinjenog nasilja. U vezi sa tim, autorke navode da postoji onoliko izgovora i opravdanja koji se koriste za racionalizaciju nasilja koliko i vrsta kontrole. Neki od izgovora i opravdanja objašnjenih u ovom poglavlju su: (zlo)upotreba alkohola, žena je kriva, bio je i sam zlostavljan, samo mu je potrebna pomoć, izgubio je kontrolu, mentalno je oboleo i slično. Na kraju drugog poglavlja, takođe, date su preporuke za ono što se može uraditi i na šta treba svi, a pre svega oni koji dolaze u kontakt sa žrtvama i nasilnicima, da obrate pažnju kako bi prepoznali prisustvo nasilja.

U trećem poglavlju pod nazivom *Istina o odlasku*, autorke pokušavaju da preformulišu pitanje „Zašto žrtva ne ode iz nasilne veze?“, koje okrivljuje i na žrtvu prebacuje odgovornost za nasilje koje trpi i postavljaju novo, relevantnije pitanje „Zašto on veruje da ima pravo da kontroliše, primorava, zastrašuje i zlostavlja, i zašto mu društvo to dozvoljava?“ U ovom poglavlju se govori o procesu napuštanja nasilnih intimnih odnosa i teškoćama sa kojima se žrtve suočavaju kada odluče da napuste partnera. Autorke skreću pažnju da donošenje odluke o izlasku iz nasilnog odnosa nije jednostavno, već naprotiv, jako opasno i postoje brojni faktori koji tu odluku otežavaju (na primer, finansijski problemi i finansijska zavisnost, strah od gubitka dece, strah od osude, povećan rizik od ubistva ukoliko se odluči da napusti nasilnika). Kao

glavnu preporuku na kraju ovog poglavlja, autorke navode da izlazak iz nasilja ne treba posmatrati kao događaj, već kao proces koji zahteva strpljenje, te da odluku o tome kada će napustiti nasilnika treba prepustiti žrtvi, jer ona najbolje može da proceni kada je pravi trenutak za to.

Rizik od nasilja intimnog partnera je naziv četvrtog poglavlja knjige, u okviru kojeg autorke skreću pažnju na predrasude o tome da su žrtve nasilja u porodici isključivo nižeg socio-ekonomskog statusa, nižeg obrazovanja i slično. U vezi sa tim, one ističu da žrtve nasilja mogu biti svi, bez obzira na materijalni status, nivo obrazovanja, versku ili nacionalnu pripadnost, da li žive u ruralnim ili urbanim sredinama. U okviru ovog poglavlja, autorke, takođe, razbijaju mitove i pogrešne percepcije u vezi sa muškarcima žrtvama nasilja. Ne negirajući da nasilje nad muškarcima od strane intimnih partnerki postoji, autorke navode da su u situacijama kada su muškarci žrtve, intenzitet nasilja i posledice do kojih dovodi nesrazmerni u odnosu na nasilje i posledice koje doživljavaju žene. Čini se da se umanjuje ili negira razlika u učestalosti, težini i posledicama nasilja koje čine muškarci u odnosu na nasilje žena. Takođe, raspravlja se i o različitom tretmanu kada su u pitanju žene i muškarci kao učinioци nasilja. Pozivajući se na brojne studije i istraživanja, kao i na iskustva u praksi i radu, autorke dolaze do zaključka da je politika hapšenja i tretmana dosta rigoroznija prema ženama koje su izvršiteljke partnerskog nasilja, čak i kada je u pitanju lakši oblik ili nasilje učinjeno u cilju samoodbrane.

U okviru poglavlja pod nazivom *Daj mi sklonište - Reagovanje na nasilje u intimnim partnerskim odnosima*, napravljena je evaluacija različitih programa i politika koje se odnose na društvenu reakciju na nasilja u porodici. Autorke daju smernice za pojedince, stručnjake i stručnjakinje, ali i za čitavu zajednicu na koji način da ohrabre žrtvu da prijavi nasilje i kako da joj pomognu da se nakon pretrpljenog nasilja vrati normalnim životnim tokovima. Ukazuju na važnost i značaj pružanja emotivne podrške u prvim trenucima kada žrtva odluči da prijavi nasilje. Takođe, ističu nešto što se često zaboravlja, a to je da žrtvu ne treba kriviti, ne treba vršiti pritisak na nju da uradi ono što mi smatramo ispravnim, niti postavljati uslove za našu podršku, već treba biti tu za nju, osluškivati i razumeti njene potrebe. U okviru petog poglavlja razmotreni su i analizirani alternativni načini i sredstva reagovanja na nasilje hroničnih i serijskih nasilnika, na koje postojeća pravosudna praksa, zakoni i kazne nemaju povoljan efekat. U vezi sa tim, autorke ističu značaj preventivnog delovanja i preporučuju pooštrevanje uslova i kontrola

vezano za dobijanje dozvola za nošenje oružja, uvođenje javno dostupnog registra nasilnika, slično registru seksualnih prestupnika koji postoji u SAD. Potom, kao jednu od ključnih aktivnosti u cilju prevencije partnerskog nasilja, autorke ističu edukaciju mlađih o ovoj temi još na najranijem uzrastu. Pri tome, edukacija bi trebala poseban fokus da ima na problemu mizoginije i preovlađujućem stavu da je nasilje u porodici manje važno od drugih vrsta nasilja, kako bi se zaista napravila razlika i ukazalo na ozbiljnost problema.

Iz naslova šestog poglavlja *Budućnost i intimno partnersko nasilje* nazire se o čemu su autorke u ovom poglavlju pisale. Naime, za razliku od prethodnih poglavlja koja temeljno zadiru u problem intimnog partnerskog nasilja, objašnjavajući ga i tragajući za uzrocima, faktorima rizika i posledicama, autorke se u ovom poglavlju okreću ka budućnosti, ukazujući na promene u razumevanju i shvatanju ovog problema. Rezultati istraživanja poslednjih trideset godina pokazuju da se žrtve nasilja ne bore samo protiv učinilaca, nego i protiv sistema koji i dalje tretira nasilje nad ženama sa nedovoljno pažnje i ozbiljnosti. Imajući to u vidu, autorke predlažu praktične postupke koji se mogu primenjivati u slučajevima intimnog partnerskog nasilja, a koji se, pre svega, odnose na prepoznavanje i reagovanje na nasilje, i koji će pomoći da se ova vrsta nasilja shvati ozbiljnije, kako od strane javnosti, tako i od strane predstavnika institucija i krivičnopravnog sistema. U okviru šestog poglavlja, autorke nas upoznaju sa različitim programima² u tretmanu učinilaca partnerskog nasilja, ukazujujući na njihovu efektivnost i praktičnu primenu.

Napisana od strane autorki sa dugogodišnjim iskustvom u podučavanju i istraživanju porodičnog nasilja, knjiga *Nasilje u intimnim partnerskim odnosima: Efikasna procedura, odgovor i politika* predstavlja odličan resurs za stručnjake i stručnjakinje, kao za sve one koji dolaze u kontakt sa žrtvama i koji reaguju na nasilje u porodici, najozbiljniji i najsloženiji društveni izazov sa kojim se suočavamo. Knjiga predstavlja jasnu kompilaciju znanja o nasilju u porodici i njegovom suzbijanju, razotkriva uobičajene mitove o učiniocima i žrtvama i nudi praktičarima, preživelima i kreatorima politika jasna uputstva o tome kako obezbediti efikasnu zaštitu žrtava partnerskog nasilja.

MILICA LUKOVIĆ RADA KOVIĆ

² Programi koje autorke u okviru šestog poglavlja opisuju su: Offender Treatment Programs; A Possible Exception: „The Beit Noam“ Residential Program for Men; Focused Deterrence Programs: The Example of High Point, North California; Trauma-Informed Advocacy; Global Positioning System Tracking; Domestic Violence Courts; The Duluth Model: Coordinate Community Response; Addressing Unhealthy Masculinity.

Članci objavljeni u prethodnim brojevima za 2022. godinu

Tema broja 1, godina 25, 2022.

Žrtve i savremeni društveni kontekst: Izazovi i perspektive

Justice for Crime Victims: Has the Time Finally Come for a Radical Paradigm Shift?

Pravda za žrtve kriminaliteta: Da li je najzad došlo vreme za radikalnu promenu paradigme?

EZZAT A. FATTAH

Afirmativno istraživanje i mogućnosti njegove primene u programima podrške žrtvama

Appreciative Inquiry and Possibilities of Its Implementation in Victims Support Programmes

MIRJANA DOKMANOVIĆ

Fišing kao oblik prevare i krađe identiteta u zdravstvu: Viktimizacija za vreme trajanja pandemije COVID-19

Phishing as a Form of Fraud Identity Theft in Healthcare: Victimization During COVID-19 Pandemic

VIDA VILIĆ

Viktimološki osvrt na vršnjačko nasilje u digitalnom okruženju

Victimological Review of Peer Violence in the Digital Environment

FILIP MIRIĆ

DANICA VASILJEVIĆ-PRODANOVIĆ

Development of Women's Movement in India: A Historical Perspective

Razvoj ženskog pokreta u Indiji: Istorijска perspektiva

ROUF AHMAD BHAT

MOHD ASHRAF WANI

Tema broja 2, godina 25, 2022.

Pandemija COVID-19: Viktimološke perspektive

COVID-19 Pandemic and Intimate Partner Violence: Experiences and Outcomes for Shelters' Clients in Croatia

Pandemija COVID-19 i partnersko nasilje: Iskustva i ishodi za klijente sigurnih kuća u Hrvatskoj

IRMA KOVČO VUKADIN

Going against the Flow: Motivations of Professionals with Critical Views on Vaccination

U suprotnosti sa mišljenjem većine: Motivi stručnjaka za kritičke stavove o vakcinaciji
ETY ELISHA

JOSH GUETZKOW

YAFFA SHIR-RAZ

NATTI RONEL

COVID-19 Pandemic and the Challenges for Urban Informal Sector: An Insight from Street Vendors of District Srinagar, Kashmir

Pandemija COVID-19 i izazovi za urbani neformalni sektor: Uvid uličnih prodavača okruga Srinagar u Kašmiru

SHABIR AHMAD NAJAR

AADIL BASHIR

SHAZIA MANZOOR

BILAL AHMAD KHAN

BISMA FAROOQ SHEIKH

Prepostavke efektivnosti programa izgradnje rezilijentnosti sistema

Assumptions of the Effectiveness of the System Resilience Building Program

MARIJA NEŠIĆ

Recenzenti koji su recenzirali radove tokom 2022. godine

Recenzenti iz Srbije

Prof. dr Danijela Spasić (Kriminalističko-policajski univerzitet), prof. dr Jasna Hrnčić (Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Nada Torlak (Fakultet za kulturu i medije, Megatrend Univerzitet), prof. dr Nevena Petrušić (Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu), prof. dr Slađana Dragišić Labaš (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Tamara Klikovac (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović (Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu), doc. dr Jelena Pešić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), doc. dr Jelena Tanasijević (Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum), doc. dr Nikola Petrović (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu), doc. dr Miloš Jovanović (Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu), doc. dr Natalija Žunić (docentkinja Pravnog fakulteta, Univerzitet u Nišu, u penziji), dr Aleksandra Bulatović (Institut za društvenu teoriju i filozofiju), dr Dejan Vuletić (Institut za strategijska istraživanja), dr Ivana Stepanović (Institut za kriminološka i sociološka istraživanja), dr Jelena Stojiljković Gnijatović (Institut društvenih nauka), dr Kosana Beker (FemPlatz), dr Zorica Mršević (Institut društvenih nauka), dr Liliјana Čikarić (Institut društvenih nauka), dr Mario Reljnović (Institut za uporedno pravo), dr Marta Sjeničić (Institut društvenih nauka), dr Milena Milićević (Institut za kriminološka i sociološka istraživanja), dr Mirjana Dokmanović (Institut društvenih nauka), dr Sonja Avlijaš (Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu), dr Suzana Ignjatović (Institut društvenih nauka), dr Vida Vilić (Klinika za stomatologiju, Niš), dr Zorana Antonijević (Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju), dr Nataša Tanjević (zamenica Zaštitnika građana), dr Neda Savić (Advokatska kancelarija Neda S. Savić), Vedrana Lacmanović (Autonomni ženski centar).

Recenzenti iz inostranstva

Prof. dr Daniel Chigudu (Univerzitet u Južnoj Africi, Južnoafrička Republika), prof. dr Debarati Halder (Univerzitet Karnavati, Indija), prof. dr Dragana Batić (Univerzitet u Skoplju, Republika Severna Makedonija), prof. dr Hajrija Sijerčić-Čolić (Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina), prof. dr Irma Kovč Vukadin (Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska), prof. dr Ivanka Popović (Univerzitet u Banjoj Luci, Bosna i Hercegovina), prof. dr Maciej Duda (Univerzitet Warmia i Mazury, Poljska), prof. dr Marina Mališ Sazdovska (Univerzitet u Skoplju,

Republika Severna Makedonija), prof. dr Miroslav Rajter (Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska), prof. dr Nina Peršak (Institut za krivičnopravnu etiku i kriminologiju, Slovenija), prof. dr Oliver Bačanović (Univerzitet u Skoplju, Republika Severna Makedonija), prof. dr Robert Peacock (Univerzitet Free State, Južnoafrička Republika), prof. dr Sandra Walkate (Monash Univerzitet, Australija; Liverpool Univerzitet, Velika Britanija), prof. dr Dževad Mahmutović (Univerzitet u Tuzli, Bosna i Hercegovina), dr Iva Žegura (Klinika za psihijatriju „Vrapče”, Zagreb, Hrvatska), dr Jasna Podreka (Univerzitet u Ljubljani, Slovenija), dr Melanie Flynn (Univerzitet Huddersfield, Velika Britanija), dr Sanja Milivojević (La Trobe Univerzitet, Australija; Univerzitet Oxford i Univerzitet Bristol, Velika Britanija), Elizabeth Dartnall (Inicijativa za istraživanje seksualnog nasilja – SVRI, Južnoafrička Republika).

Recenzentima se zahvaljujemo na uloženom vremenu i doprinosu kvalitetu naučnog časopisa Temida.

Poziv na saradnju i pretplatu

Časopis *TEMIDA* je naučni časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove i prikaze domaćih i stranih autora i autorki koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, osoba sa invaliditetom i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Posebna pažnja posvećuje se svim oblicima rodno zasnovanog nasilja, kao i drugim aspektima ostvarivanja rodne ravnopravnosti. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljaju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2023. godinu su: Broj 1: **Rodno zasnovano nasilje u različitim kontekstima** (rok za predaju radova je 10. februar 2023. godine); Broj 2: **Viktimizacija u obrazovnim institucijama** (rok za predaju radova je 10. jun 2023. godine); Broj 3: **Žrtve i restorativna pravda** (rok za predaju radova je 10. septembar 2023. godine).

Članci van ovih tema mogu biti predati Redakciji bez obzira na rokove.

Časopis *TEMIDA* je dostupan u režimu otvorenog pristupa. Članci objavljeni u časopisu mogu se besplatno preuzeti sa internet stranice Viktimološkog društva Srbije (<http://www.vds.org.rs/TemidaMenu.htm>) i koristiti u skladu sa licencom Creative Commons 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA je referisana u **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** istraživačkoj bazi i uvrštena je u Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), novu ediciju Web of Science.

TEMIDA objavljuje radove napisane na srpskom i engleskom jeziku.

TEMIDA koristi **dvostruko slepo (anonimno) recenziranje**.

Kada je rukopis prihvaćen za objavljivanje, **autori prenose autorska prava na izdavača**.

Molimo vas da svoj rukopis pripremite prema tehničkim uputstvima za autore i autorke članaka i prikaza koja se nalaze na sledećem linku: <http://www.vds.rs/File/TehnickaUputstvaZaAutore2019.pdf>

Radovi se dostavljaju u elektronskom obliku, na e-mail vdsrbija@gmail.com ili temida.vds@gmail.com.

Prilikom dostavljanja rada, autori i autorke su dužni da dostave i **potpisano izjavu** kojom potvrđuju da su upoznati sa uputstvima za autore i obavezama autora definisanim u **Uređivačkoj politici časopisa Temida** (dostupno na <http://vds.org.rs/TemidaUredjivackaPolitika.htm>), te da su se istih pridržavali prilikom pripreme rukopisa. Tekst izjave autora dostupan je na <http://vds.org.rs/TemidaUputstvaZaAutore.htm>. Izjavu autora dostaviti elektronskim putem (skeniranu) ili putem pošte (originalnu verziju) na adresu uredništva.

Pristigli radovi se ne vraćaju. Radove koji ne zadovoljavaju kriterijume časopisa u pogledu teme rada, strukture rada i pravila citiranja, redakcija neće uzeti u razmatranje, niti će poslati na recenziranje.

U vezi preplate na naučni časopis *Temida* molimo Vas obratite se redakciji časopisa.

Call for papers and subscription

TEMIDA is an academic journal on victimization, human rights and gender. It publishes scientific and professional articles and reviews of domestic and foreign authors devoted to problems of victims of crime, war, human rights' violation and other forms of suffering (particularly focusing on problems of women, children, minorities, disabled persons and other categories of vulnerable victims), fear of crime, violation of human rights in prison and during the criminal procedure, prevention of victimization, etc. Special emphasis is on all forms of gender based violence, as well as on other aspects of gender equality. Every issue is thematic, but the journal publishes articles not specifically dedicated to specified themes as well.

Topics for 2023 are: No. 1: **Gender-based violence in different settings** (submission deadline: February 10, 2023); No. 2: **Victimisation in educational institutions** (submission deadline: June 10, 2023); No. 3: **Victims and restorative justice** (submission deadline: September 10, 2023).

Contributions not specifically dedicated to the themes of each issue, as well as conference and book reviews, may be submitted irrespective of the given deadlines.

TEMIDA is an **Open Access journal**. Articles published in *TEMIDA* can be downloaded free of charge from the website of the Victimology Society of Serbia (<http://www.vds.org.rs/TemidaMenuEng.htm>) and used in accordance with the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Serbia (CC BY-NC-ND 3.0 RS) (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA is indexed in the **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** research database and has been accepted for coverage in the Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), a new edition of the Web of Science.

TEMIDA is a **peer reviewed journal**, which uses a **double blind (anonymous) review**.

Once the manuscript is accepted for publication, the **authors shall transfer the copyright to the publisher**.

We would kindly ask you to prepare your manuscript in accordance with the technical instructions for authors of articles and reviews, which are available at <http://www.vds.rs/File/TehnickaUputstvaZaAutore2019Eng.pdf>.

Manuscripts should be submitted electronically to vdsrbija@gmail.com or temida.vds@gmail.com.

The manuscript should be accompanied by the signed **Authors' statement**, confirming that the authors have reviewed and complied with the relevant Instructions for authors and the authors' responsibilities defined in the **Editorial Policy of the journal Temida** (available at <http://vds.org.rs/TemidaUredjivackaPolitikaEng.htm>). The Author's statement can be downloaded from <http://vds.org.rs/TemidaUputstvaZaAutoreEng.htm>. The Author's statement should be submitted either electronically (scanned version) or by post (original version) to the editorial address.

Submitted manuscripts will not be returned. Manuscripts which do not comply with the technical guidelines and criteria of the journal related to the topic, structure and the rules of quoting, will not be taken into consideration nor sent for the review.

For information on the subscription, please contact the Editorial office.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

TEMIDA : časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i
rodu / glavna i odgovorna urednica Vesna Nikolić-
Ristanović. – Srpsko izd. – God. 1, br. 1 (januar 1998) –
Beograd (Đure Jakšića 5) : Viktimološko društvo Srbije
: Evropski pokret u Srbiji, 1998. – (Beograd : Prometej).
– 24 cm

Tromesečno. – Ogledni broj izašao 1997. godine

ISSN 2406-0941 (online izdanje)

ISSN 1450-6637 = Temida (Srpsko izd.)

COBISS.SR-ID 140099335

TEMIDA

